

АРХЕОГРАФСКИ
ПРИЛОЗИ

44

NATIONAL LIBRARY OF SERBIA
ARCHEOGRAPHICAL DEPARTMENT

ARCHEOGRAPHICAL PAPERS

44

Belgrade 2022

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА СРБИЈЕ
ОДЕЉЕЊЕ ЗА АРХЕОГРАФИЈУ

АРХЕОГРАФСКИ ПРИЛОЗИ

44

Београд, 2022

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

Др Владимир Пишталo, главни и одговорни уредник (Београд)

Проф. др Татјана Суботин-Голубовић, уредник (Београд)

Др Владан Тријић, секретар Одбора (Београд)

Проф. др Аксинија Џурова, инострани члан САНУ (Софија)

Анатолиј Турилов, инострани члан САНУ (Москва)

Катарина Мано-Зиси (Београд)

Др Јасмина Недељковић (Београд)

Проф. др Драгана Новаков (Нови Пазар)

Др Драган Пурешић (Београд)

EDITORIAL BOARD

VLADIMIR PIŠTALO, Ph.D., editor-in-chief (Belgrade)

TATJANA SUBOTIN-GOLUBOVIĆ, Ph.D. Associate Professor, editor (Belgrade)

VLADAN TRIJIĆ, Ph.D. secretary of the Board (Belgrade)

AKSINIA DŽUROVA, SASA foreign member (Sofia)

ANATOLY TURILOV, SASA foreign member (Moscow)

KATARINA MANO-ZISI (Belgrade)

JASMINA NEDELJKOVIĆ, Ph.D. (Belgrade)

DRAGANA NOVAKOV, Ph.D. Associate Professor (Novi Pazar)

DRAGAN PUREŠIĆ, Ph.D. (Belgrade)

РЕЦЕНЗЕНТИ

Проф. др Татјана Суботин-Голубовић

Проф. др Ирена Шпадијер

Др Јасмина Недељковић

Др Владан Тријић

Мр Миланка Убипарић

Катарина Мано-Зиси

REVIEWERS

TATJANA SUBOTIN-GOLUBOVIĆ, Ph.D. Professor

IRENA ŠPADIJER, Ph.D. Professor

JASMINA NEDELJKOVIĆ, Ph.D.

VLADAN TRIJIĆ, Ph.D.

MILANKA UBIPARIĆ, MA

KATARINA MANO-ZISI

Публиковање овог броја *АРХЕОГРАФСКИХ ПРИЛОГА* остварено је уз финансијску помоћ
Министарства културе Републике Србије

САДРЖАЈ/CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

Aleksandr Andreev

THE SLAVONIC SABBAITE *HOROLOGION*: A PRELIMINARY REVIEW OF THE SOURCES 11

Александар Андрејев

СЛОВЕНСКИ САВАИТСКИ ЧАСОСЛОВ: ПРЕЛИМИНАРНИ ПРЕГЛЕД ИЗВОРА 45

Алекса Карајић

ПАРАКЛИС СВЕТОМ КРАЉУ СТЕФАНУ ДЕЧАНСКОМ 47

Aleksa Karajić

THE PARAKLESIS TO THE HOLY KING STEFAN OF DEČANI 67

Душица Грбић

ПРАЗНИЧНИ МИНЕЈ БОЖИДАРА ВУКОВИЋА ИЗ ХИЛАНДАРСКЕ ЋЕЛИЈЕ КОЖИНЕ 69

Dušica Grbić

BOŽIDAR VUKOVIĆ'S FESTAL MENAION FROM THE HILANDAR CELL KOŽINA 86

Милена Марџиновић

САБОРНО УЛОЖЕНИЈЕ (РУСКОГ ЦАРА АЛЕКСЕЈА МИХАЈИЛОВИЋА)

– РУКОПИС ИЗ НАРОДНОГ МУЗЕЈА ЦРНЕ ГОРЕ НА ЦЕТИЊУ 97

Milena Martinović

SOBORNOE ULOZHENIE (OF TSAR ALEXEI MIKHAILOVICH OF RUSSIA)

– THE MANUSCRIPT FROM THE NATIONAL MUSEUM OF MONTENEGRO IN PODGORICA 104

Татјана Субоџин-Голубовић

РУКОПИСИ МАНАСТИРА СВЕТЕ ТРОЈИЦЕ РУСИНИЦЕ

У СЕЛУ МУШУТИШТУ КОД ПРИЗРЕНА 109

Tatjana Subotin-Golubović

THE MANUSCRIPTS OF THE MONASTERY OF THE HOLY TRINITY

OF RUSINICA IN THE VILLAGE OF MUŠUTIŠTE NEAR PRIZREN 119

Драїана Новаков

ЖЕНСКА ИМЕНА СЛОВЕНСКОГА ПОРЕКАА У ПАРУСИЈИ (РС 110) ИЗ XIX ВЕКА 125

Dragana Novakov

FEMALE NAMES OF SLAVIC ORIGIN IN THE PAROUSIA (MS 110) FROM THE 19TH CENTURY 139

НАУЧНИ ЖИВОТ

Љиљана Пузовић

МЕЂУНАРОДНИ НАУЧНИ СКУП У ЧАСТ ЛИДИЈЕ ПЕТРОВНЕ ЖУКОВСКЕ

(МЕЖДУНАРОДНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ ПАМЯТИ ВЫДАЮЩЕГОСЯ ФИЛОЛОГА-СЛАВИСТА

XX в. Л. П. ЖУКОВСКОЙ: К 100-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ)..... 145

^хмнхънѣакнмѣ
Бакюгамакѣсѣ
кокрѣмѣкнню
хѣлажѣкѣстѣ
Ѡпрѣа^сн^нс^на^нтѣ

нѣлетѣ
нежеоцкѣ
тѣнѣзѣн
цѣкѣнѣ
хѣгѣнѣ
пѣсто

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

THE SLAVONIC SABBATE *HOROLOGION*: A PRELIMINARY REVIEW OF THE SOURCES

ALEKSANDR ANDREEV*

Abstract: The earliest Slavonic Horologion sources have been studied and classified, but the study of the reform of the Horologion contemporaneous with the introduction of the Jerusalem Typicon in *Slavia Orthodoxa* has largely been limited to one source, the so-called Augmented Psalter of Metropolitan Cyprian. This paper presents a review and preliminary classification of the Slavonic sources of the Sabbate *Horologion* up through the first printed editions. Correcting the definitions and typology offered in the previous literature, the author defines the terms *Chasoslovets* and *Chasovnik* and identifies the key liturgical characteristics of each type. The author also analyzes the function of an archaic service known as Middle Compline.

Keywords: Liturgy of the Hours, daily office, Jerusalem Typicon, *Slavia Orthodoxa*, *Chasovnik*, *Chasoslovets*, Augmented Psalter, Middle Compline.

The traditional point of view dates the transition to the Jerusalem Typicon among the Serbs and Bulgarians to the early to mid 14th century and in the Russian Church – to the end of the 14th or beginning of the 15th century.¹ This timeline has been based on the study of various Slavonic translations of the Jerusalem Typicon and on one source of the Augmented Psalter – Moscow, Russian State Library (RGB), fundamental collection of Moscow Theological Academy (coll. 173/I), no. 142 (the “Augmented Psalter of

---

* Aleksandr Andreev, The Saint Petersburg Theological Academy (Санкт-Петербургская Духовная Академия), aleksandr.andreev@gmail.com

The reported study was funded by RFBR according to the research project No. 21-011-44032. During the writing of this paper I benefited from a lengthy stay in Serbia, for which I am grateful to His Holiness Patriarch Porfirije. I would like to thank Protosindel Danilo (Gavranović) and the directors and staff of the Patriarchal Library, the Museum of the Serbian Orthodox Church, and the National Library of Serbia for their hospitality and valuable research assistance.

¹ Мансветов 1885, 269–271.

Metropolitan Cyprian”).² This latter source, however, dated on the basis of watermarks to the 1430s–1470s,³ must have been recorded after Metropolitan Cyprian’s tenure, and so is not that valuable a witness to the reform of the daily office during the time period in question.⁴ So far there has been very little study of the Slavonic Sabbaite Horologion,⁵ which contains the texts of the daily office that follows the Jerusalem Typicon and which forms part of the Augmented Psalter. The purpose of this paper is to fill this lacuna by reviewing the Slavonic Sabbaite Horologion sources, providing their typology based on their liturgical characteristics, identifying the earliest Sabbaite Horologia that can bear witness to the transition to the Jerusalem Typicon, and highlighting differences between East Slavic and South Slavic liturgical usage. The results offer key material for writing the history of the Slavonic Horologion from the beginning of the transition to the Jerusalem Typicon in the 13th century up to the introduction of the printing press.

STATUS QUAESTIONIS

The study of the Slavonic Jerusalem Typicon began with Ivan Mansvetov, who classified the source material into six versions.⁶ Recent studies have clarified the typology of these translations, though a number of questions remain unanswered.⁷ We can now identify at least five translations of the Jerusalem Typicon into Slavonic that took place before the end of the 14th century: two Serbian, two Bulgarian, and one Russian. The first Serbian translation was authored in 1319 by the Serbian Archbishop Nikodim (1317–1324).⁸ The autograph of this translation was destroyed in the bomb-

² Мансветов 1882, 67–73.

³ Князевская, Чешко 1980, 284.

⁴ The “Augmented Psalter of Metropolitan Cyprian” may be based on a protograph recorded by Cyprian in Constantinople prior to 1381, as was argued by Getcha 2010, but there is no direct evidence for this. Cyprian’s principal liturgical role is the creation of a new Slavonic Euchologion and a new translation of the Liturgy. On this see Афанасьева 2018; also Афанасьева, Козак, Мольков, Шарихина 2019, 151–182.

⁵ Only a few comments are made in the seminal work of Диаковский 1913, 111–115.

⁶ Мансветов 1885, 271ff.

⁷ Пентковский 2004. More recent studies have updated some of the observations of this study (see below).

⁸ Мирковић 1957–1958.

ing of Belgrade in 1941, but its photographs have been preserved,⁹ and a number of copies of this version have also been identified.¹⁰ The second Serbian translation (the “Typicon of Roman”) was carried out independently of the work of Archbishop Nikodim at the Monastery of Hilandar. Its earliest manuscript witness is preserved in Berlin, Staatsbibliothek Ms. slav. Wuk 49 (dated 1331);¹¹ a number of other copies have also been identified.¹²

The first Bulgarian translation is associated with the work of Starets Ioann, and is also localized to Mount Athos. Dated to the beginning of the 14th century, it is represented by two manuscript witnesses, Jerusalem, Greek Orthodox Patriarchate, Slav. 13 (dated to the 1360s)¹³ and Sofia, Church History Archive and Institute (TsIAI), No. 201 (dated to the 1370s).¹⁴ The second Bulgarian translation is associated with the liturgical reform of Patriarch Euthymius of Tarnovo (second half of the 14th century) and came to be quite widespread in *Slavia Orthodoxa*, supplanting the earlier translations. Aleksey Pentkovsky identified its earliest witness as Sofia, TsIAI, No. 44 (“Cherepish Typicon”), but this manuscript has since been re-dated to the 16th century.¹⁵ A number of other witnesses have been identified, but all of them are also Serbian: Belgrade, National Library of Serbia (NBS), No. 649 (“Danilchev Typicon”, dated 1416);¹⁶ and St. Petersburg, National Library of Russia (RNB), collection of Tikhonov, No. 476 (2nd quarter of the 15th century).¹⁷ According to Aleksey Pentkovsky, it is this version of the Slavonic Jerusalem Typicon that later formed the basis of the Russian translation of Afanasy Vysotsky, carried out in 1401 in Constantinople (the *Oko Tserkovnoye*), which subsequently became common among the Eastern Slavs and formed the basis, in turn, of the Muscovite *editio princeps*

⁹ Трифуновић 2004.

¹⁰ Пентковский 2004, 165.

¹¹ Matthes 1990, 62–64; Мирковић 1956.

¹² Пентковский 2004, 166.

¹³ Dating on the basis of watermarks by Стоименов 2006, 1:127. The manuscript was microfilmed by the expedition led by Kenneth Clark and a digital reproduction is available on the Library of Congress website; see Checklist 1953, 21. Earlier descriptions: Красносельцев 1889, 16–17; Розов 1914, 33. Partial edition of the Synaxarion section by Христова-Шомова 2008, 141–168.

¹⁴ Dating on the basis of watermarks by Стоименов 2006, 1:130.

¹⁵ Савић 2014.

¹⁶ Штавланин-Ђорђевић, Гроздановић-Пајић, Цернић 1986, 347–350.

¹⁷ Левшина 2021, № 381.

of 1610.¹⁸ However, given the re-dating of the Cherepish Typicon and the identification of further Serbian witnesses, the testimony of these Serbian sources to reforms carried out by Patriarch Euthymius remains unclear. The relationship of a further Russian source, Fekula 6 (first quarter of the 15th century),¹⁹ to these South Slavic translations remains to be established.²⁰

The first Russian translation of the Jerusalem Typicon was carried out before the *Oko Tserkovnoye* of Afanasy Vysotsky. It may be dated to the late 1360s or early 1370s, localized to the Chudov Monastery in the Moscow Kremlin, and associated with the foundation of that monastery by Metropolitan Alexis in 1365.²¹ This version is preserved in two witnesses, Moscow, State Historical Museum (GIM), Syn. 329 (14th century)²² and Syn. 328 (14th century),²³ and partially contained in a number of other sources,²⁴ though it does not appear to have been in widespread usage and was replaced in the 15th century by the *Oko Tserkovnoye*.

The Slavic translations of the Jerusalem Typicon have recently been the subject of linguistic study.²⁵ This comparative study of their language and translation techniques has proved useful in understanding the relationship between the different sources, though at times has remained inconclusive. The study of their liturgical characteristics has so far been limited to the observations of Aleksey Pentkovsky about their relationship with the various Greek versions²⁶ and to an analysis of their menologia.²⁷ Clearly, a more comprehensive comparative liturgical study of these sources is badly needed.

Considerably less scholarly attention has focused on the Slavonic Horologion associated with the Jerusalem Typicon. Other than the “Augmented Psalter of Metropolitan Cyprian”, only two sources have been analyzed so far, again, largely focusing on linguistic characteristics and the

¹⁸ Пентковский 2004, 168.

¹⁹ The manuscript was part of the private collection of Paul M. Fekula; its present whereabouts are unknown, but a microfilm is available at the Hilandar Research Library at Ohio State University. See Matejic 1983, 43–48. I thank the Hilandar Research Library at the Ohio State University for making a digital copy available to me.

²⁰ The linguistic analysis of this version reveals mixed results: Пентковская 2018, 126–127.

²¹ Пентковский 1993, 223–224.

²² Горский, Невоструев 1869, 282–288.

²³ Горский, Невоструев 1869, 276–281.

²⁴ Пентковская 2018, 57–58.

²⁵ Пентковская 2018.

²⁶ Пентковский 2004.

²⁷ Христова-Шомова 2008; Грицевская 2019; Грицевская 2020; Стоименов 2020.

menologion section. Thus, it has been argued that the synaxarion that follows the Horologion in the manuscript Moscow, Russian State Archive of Ancient Documents (RGADA), Typ. 45 (second half of the 14th century), belongs to the same version of the Jerusalem Typicon as the first Bulgarian translation represented by Jerusalem, Slav. 13, and Sofia, TsIAI, 201,²⁸ and that the menologion section of the Horologion Moscow, RGB, collection of Trinity-St. Sergius Laura (collection no. 304/I), No. 17 (first quarter of the 15th century) largely follows the menologion of the Russian translation represented by Syn. 329 and Syn. 328.²⁹ Both of these findings lead to the conclusion that the Sabbate Horologion was known in Moscow before the tenure of Metropolitan Cyprian. I am aware of no studies of the South Slavic Horologion sources.

THE SLAVONIC CHASOSLOVETS

The manuscripts referenced for this study are listed in Table 1. They can be divided into three types on the basis of the organization of their daily cursus: the *Chasoslovets* beginning with the Midnight Office, the *Chasovnik*, and the *Chasoslovets* beginning with Vespers. The *Chasoslovets* may either exist as a standalone book (sometimes with appendices, usually including a menologion) or as an appendix to the Psalter, forming an Augmented Psalter. The earliest *Chasoslovets* sources are two South Slavic manuscripts: the Serbian parchment manuscript Dečani 107 (last quarter of the 14th century)³⁰ and the *Chasoslovets* attached to the Bulgarian Typicon Sofia, TsIAI 201 (dated to the 1370s).³¹ The earliest East Slavic sources date to the end of the 14th century: Moscow, RGADA, Typ. 45;³² and St. Petersburg, RNB, Q.п.І.8.³³ The earliest source for an Augmented Psalter is the

²⁸ Пентковская 2009.

²⁹ Пентковская 2020.

³⁰ Богдановић и др. 2011, 443–446.

³¹ I am grateful to Boris Marinov and Fr. Kozma Popovski for making available to me photographs of this manuscript. For its description see Стоименов 2006, 1:129–132.

³² Dated to the second half of the 14th century by Каталог 1988, № 165; redated on the basis of the orthography by Пентковская 2009, 324.

³³ Dated to the 14th century by Гранстрем 1953, 56; redated on the basis of the orthography to the third quarter to end of the 14th century by Tatiana Afanasyeva (personal communication).

so-called Onezhsky Psalter, Moscow, GIM, Muzeisk. 4040 (dated 1395).³⁴ I have identified two earlier prototypes for an Augmented Psalter, both Serbian. The manuscript Hilandar, Slav. 79 (dated 1355–1365)³⁵ contains Saturday and weekday Midnight Offices attached to the Psalter; due to a lacuna, we cannot tell whether the beginning of the Midnight Office in this source had a title. The earliest, parchment portion of the manuscript Sofia, National Library of Sts. Cyril and Methodius (NBKM), no. 295 (middle or perhaps first half of the 14th century)³⁶ contains Great Compline, weekday and Saturday Midnight Offices, and Hours attached to a Psalter. The remaining sources of the Slavonic *Chasoslovets* date to the 15th century and later.

The name *Chasoslovets* is present in the title of these manuscripts. The most common title is: Часословець имѣя службу нощную и дневную по уставу преп(о)добнаго [и б(о)г(о)носнаго]³⁷ о(т)ца нашего Савы (“The *Chasoslovets*, containing the service of the night and the day according to the Typicon of our venerable [and God-bearing] father Sabbas”; Q.п.I.8, f. 2r). In the later sources we encounter a slightly longer title: Часословець имѣя службу нощную и дневную по уставу иже в Иерусалимѣ лавры преподобнаго и богоноснаго отца нашего Савы (“The *Chasoslovets*, containing the service of the night and the day according to the Typicon of the Laura of our venerable and God-bearing father Sabbas in Jerusalem”; thus in RNB, Kir.-Bel. 279/536, f. 4r, and some other sources). The closest analog among titles of Greek Horologia known to me is found in Sinai, Greek 877 (dated 1467; f. 1r): Ὁρολόγιον σὺν Θεῷ ἀγίῳ περιέχων τὴν ἅπασαν ἀκολουθίαν τοῦ τυπικοῦ τοῦ ἁγίου Σάβα.³⁸ This suggests that the shorter title (mentioning the “Typicon of St. Sabbas” rather than the “Typicon of the Laura of St. Sabbas”) is the earlier version. The mention

³⁴ Лифшиц 2000. The 14th century manuscript Belgrade, Library of the Serbian Patriarchate, no. 324, listed as an Augmented Psalter by Богдановић 1982, № 1261, in fact is a Psalter with catenae and has no Horologion.

³⁵ Dating based on watermarks by Станковић 2007, 39.

³⁶ Цонев 1923, № 456. The dating of this manuscript is due to the identification of the same scribe in Hilandar, Slav. 78. See Турилов, Мошкова 2016, № 620. I viewed the manuscript on microfilm, so unfortunately I could not read the cinnabar headings.

³⁷ These words are added in the Onezhsky Psalter, f. 157r. In Typ. 45, the initial folios bearing the title have been lost.

³⁸ Frøyshov forthcoming, §5.1.3. I am thankful to Stig Frøyshov for providing me with an advance copy of his important paper.

of the Laura of St. Sabbas is also characteristic of all of the Slavonic versions of the Jerusalem Typicon, for example, in the first Bulgarian version: Типикъ ц(е)рк(о)внаго устава иже въ иер(уса)л(и)мѣхъ с(вя)тыя лавры преп(одо)бнаго и б(о)гоноснаго о(т)ца нашего Савы (“The Typicon of the church order of the Holy Laura of our venerable and God-bearing father Sabbas in Jerusalem”; Jerusalem, Patriarchal Library, Slav. 13).³⁹ The early South Slavic sources have slight variations in their titles, though also include the term *Chasoslovets* and mention of St. Sabbas: Dečani 107 is titled Съ Б(ого)мъ начало часословцу имущу дневн(у)ю и ношную службу по типу иер(усали)мьску с(вята)го Савы (“With God the beginning of the *Chasoslovets* containing the services for the day and the night according to the Jerusalem Typicon of St. Sabbas”) and the Horologion section of Sofia, TsIAI 201 is titled Часословець ... по уставу преподобнаго отца нашего Кyr Савы (“*Chasoslovets* ... according to the Typicon of Kyr Sabbas”; f. 237r).

Besides the title, the other characteristic feature of the *Chasoslovets* is the structure of its daily cursus, which always begins with the Midnight Office, followed by Matins, and concludes with Compline. In this the Sabbaitic *Chasoslovets* is similar to those earlier Slavonic “Studite” or “Studite-derived” Horologia that begin with the rite at Cock-crow (morning prayers), followed by Matins, concluding with the Midnight Office.⁴⁰ So the Midnight Office has shifted to become the first office of the daily cursus, rather than the last, undoubtedly the result of its becoming a communal, rather than private office.⁴¹ Though I have used the term *Chasoslovets* also for the Studite-era Horologia, they have no title, beginning with the heading for the first office, Чин(ъ) куроглашения (“The order of Cock-crowing”; Sinai, Slav. 41/N, f. 1v).

³⁹ As quoted by Красносельцев 1889, 16. Cf. in the first Serbian version (RNB, Q.I.1125, f. 6r); the second Bulgarian version (RNB, Tikhan. 476, f. 8r); the second Serbian version (RGB, collection of P. Sevastyanov [coll. 270.II], no. 27, f. 8r); the first Russian version (GIM, Syn. 329, f. 12v); the *Oko Tserkovnoye* (RNB, F.n.I.25, f. 3r).

⁴⁰ On these see Andreev forthcoming. Three witnesses have survived, all of them East Slavic: St. Petersburg, RNB, Q.n.I.57 (first half or middle of the 13th century); O.n.I.2. and Sof. 1052 (both 14th century).

⁴¹ Frøyshov forthcoming, §5.1.2, dates this shift in the beginning of the daily cursus to the 13th century.

THE DAILY CURSUS OF THE CHASOSLOVETS

The daily cursus of the Sabbaites *Chasoslovets* deserves closer scrutiny. The book always begins with the weekday Midnight Office (полунощница) consisting of two units (unit 1: Ps. 50, Ps. 118, Creed, Trisagion, midnight troparia, prayers; unit 2: Ps. 120, Ps. 133, Trisagion, troparia for the deceased, prayers). This is followed by a variant of this office for Saturdays, entitled другая полунощница пѣваемая въ суботы (“another Midnight Office sung on Saturdays”; Dečani 107, f. 14v), containing Cathisma 9 in place of Psalm 118. There is no Midnight Office for Sundays provided in Dečani 107, TsIAI 201, Q.п.I.8, or the Onezhsky Psalter. However, RGADA, Typ. 45, which is missing its initial folios, begins with the Canon to the Trinity in Tone 1 sung at the Sunday Midnight Office, continuing with the other seven canons for all of the tones. Therefore the Sunday Midnight Office consisting of Psalm 50 and a canon to the Trinity (a form of the “Shortened Hagioropolitan Pannychis”⁴²), already exists in the earliest sources. Nonetheless, some of the later sources also lack a Midnight Office for Sundays (RGB, TSL 16 and TSL 18; RGB, Nikiforov 514; RNB, Kir-Bel 255/512), and in many, the Sunday Midnight Office is placed in an appendix at the end of the Horologion (RGB, OR 728; GIM, Muzeisk. 2392; RNB, Kir-Bel 264/521; RNB, Kir-Bel 265/522; RNB, Sof. 1121). Since the key feature of the Jerusalem Typicon is the serving between Saturday and Sunday of an All-night Vigil consisting of Great Vespers and Matins, there is no room in this liturgical system for a communal Sunday Midnight Office.⁴³ For this reason, those *Chasoslovtsy* that do contain a Sunday Midnight Office typically provide only one canon, in either Tone 1 or Tone 6, thus indicating cell usage. Typ. 45 is an exception, containing all eight canons. Furthermore, its Sunday Midnight Office lacks the Megalynaria present in the later sources and the received text,⁴⁴ and concludes with two prayers: a general commemorative prayer Помяни Г(оспод)и всего мира

⁴² The term is due to Frøyshov forthcoming, §4.2.2.

⁴³ Frøyshov forthcoming, §5.1.2, has suggested an origin for this office at the Evergetis.

⁴⁴ In the Slavonic, these are called triadica and attributed to St. Gregory of Sinai. The earliest sources for the Greek Sunday Midnight Office, Sinai, Gr. 867 (f. 27v) and 866 (f. 15v), contain only the first of these, Ἀξιόν ἐστιν ὡς ἀληθῶς, τοῦ δοξάζειν σε τὸν Θεὸν Λόγον, and without any attribution.

и помилюи (и) заступи вся⁴⁵ and a penitential prayer Γρῆχῃ уности моя и невѣдения моего не помяни, вся бо неч(ист)оты исполненъ есмь.⁴⁶ Later sources conclude the Sunday Midnight Office with the prayer to the Trinity Всемогущая и животворящая святая Троице (“O omnipotent and life-creating Holy Trinity”), attributed to Mark the Monk.⁴⁷ Thus the Sunday Midnight Office is the most unstable part of the Liturgy of the Hours in our sources.

The Midnight Office is followed by Matins (начало утреницы), which always begins with the Royal Office⁴⁸ and concludes with Prime (or with its Mid-Hour, if present). The sources here may be divided into two types. Some, like RGADA, Typ. 45 and the Onezhsky Psalter, do not include any liturgical propers within Matins, or, like TsIAI 201 and Q.п.I.8, include a limited amount of variable hymnography (the daily troparia, kontakia, and photagogica; often also the triadica and photagogica chanted at an Alleluia service). These *Chasoslovtsy* may have been intended for either cell or communal use. The full text of the biblical odes is present in the earliest sources (Dečani 107, Typ. 45, Q.п.I.8)⁴⁹ but absent from the later sources (TSL 345, Kir.-Bel. 255/512), testifying to their gradual disappearance from liturgical practice. Some later witnesses, which are clearly intended for cell use, include within the corpus of Matins the text of a canon and stichera. Most often this is the Canon to the Sweetest Jesus⁵⁰ (RGB, OR 728; GIM, Muzeisk. 2392; RNB, Sof. 1122), recorded without the biblical odes (though in TSL 18 we find first the text of the odes, and then the Canon to the Sweetest

⁴⁵ This is an expanded version of the Greek prayer Μνήσθητι, Κύριε, τοῦ κόσμου σου, ἔλεησον πάντας καὶ ἀντιλαβοῦ πάντων, which occurs in the Hypotyposis of Nicetas Stethatus at the end of the Mid-Hour of Sexte (see Parpulov 2014, 282). In Q.п.I.8 it is placed as the prayer of the second unit of the weekday Midnight Office (f. 19v), with the prayer for the deceased placed at this position for the Saturday Midnight Office (f. 32v). It is not found in any later sources.

⁴⁶ A Greek analog for this prayer is unknown, and it does not appear in the other sources.

⁴⁷ A Greek analog for this prayer is unknown; it persists in the modern printed Slavonic liturgical books as part of the Sunday Midnight Office, together with the triadica attributed to St. Gregory of Sinai.

⁴⁸ See Larin 2008. The Royal Office in our sources consists of Psalms 19 and 20; the inclusion of Psalm 60 in the “Augmented Psalter of Metropolitan Cyprian” is an idiosyncrasy; see Frøyshov forthcoming, §5.1.2.

⁴⁹ In the Onezhsky Psalter the Biblical Odes are not included in Matins but, of course, are part of the Psalter section. The Biblical Odes are absent from TsIAI 201 entirely.

⁵⁰ Incipit: Ἰησοῦ γλυκύτατε Χριστέ, Ἰησοῦ μακρόθυμε.

Jesus). We also find two other canons: TSL 16 includes the Canon to the Theotokos Hodegetria Радостно чистая нынѣ наставшее хваление⁵¹ and TSL 17 includes the Supplicatory Canon by St. Cyril of Turov;⁵² in both sources the canon is recorded with the biblical odes as refrains.

The morning office is followed by the Order of the Hours (чинъ часомъ), which consists of Terce, Sexte, None, and the Typica. The Mid-Hours are present in all of our earliest sources (Dečani 107, TsIAI 201, Typ. 45, Q.п.I.8, Muzeisk. 4040), but are absent from some of the later sources, including both those with (TSL 16, GIM, Muzeisk. 2392; Sof. 1122) and without (RNB, Kir-Bel 255/512, 265/522, 279/536; Sof. 1121 and 1124) propers for Vespers and Matins. In some sources we find indications that the Mid-Hour of Prime is optional (аще ли же хоцещи, RNB, Kir-Bel. 252/509, f. 20v) or private (не поется никогда в церкви, RNB, Kir-Bel. 264/521, f. 33v). The first Bulgarian version of the Typicon mentions the Mid-Hour of Prime in its description of daily services (TsIAI 201, f. 3v) and describes all of the Mid-Hours during the minor fasts (TsIAI 201, f. 6v). However, judging by its instructions that during the period of the Pentecostarion the Mid-Hours are abolished (TsIAI 201, f. 116v), it seems that they were a regular feature of the Liturgy of the Hours throughout the year. In the first Russian version of the Typicon, the Mid-Hours are also described during the minor fasts and on other days when Alleluia is chanted (Syn. 329, f. 268v), but on days when *The Lord is God* is chanted, they appear to be optional (Syn. 329, f. 34r).

In the majority of the sources the Typica are placed after None (and its Mid-Hour), including in three of the oldest, Dečani 107, Typ. 45, and the Onezhsky Psalter. However we also find Typica placed between Sexte and None in TsIAI 201 and Q.п.I.8. In RNB, Pogod. 360 we find the Typica placed after the Mid-Hour of Sexte, but preceded with a note: вѣдомо да есть егда постъ поется 9 часъ преже обѣдници (“it should be known that when it is a day of fasting, None is chanted before the Typica”; f. 31r). Typica would be chanted after None and its Mid-Hour on days of fasting (TsIAI 201, f. 7r); on ordinary days, None and its Mid-Hour are sung in the cells immediately before Vespers (TsIAI 201, f. 3v). The first Russian version of the Typicon supposes that the Typica are not said when Liturgy is served (since the Liturgy opens with the typical antiphons; Syn. 329, f. 35r),

⁵¹ Quite probably an original Slavonic composition; see Желтов 2017.

⁵² An original Slavonic composition; see Далмат 2020.

but in later Russian practice it was common to chant Sexte, None, and the Typica (without the typical psalms) before the Liturgy.⁵³ Regardless of its position, the Typica are usually followed by the mealtime prayers (чин трапезы, Typ. 45, f. 99v; идущие на трапезу, TsIAI 201, f. 292v), i. e. the Order of the Panagia.

The daytime office is followed by Vespers (начало вечерни, Dečani 107, f. 105r). Again here the early sources and many of the later sources do not include liturgical propers, but some later sources include stichera to the Sweetest Jesus (Muz. 2392, Sof. 1122, TSL 18); other possibilities that we find are resurrectional stichera in Tone 6 in TSL 16 and general penitential stichera in TSL 17. The sources include daily prokimenena and alleluia verses for Vespers; almost all of the sources where alleluia verses are absent also contain propers for Vespers and Matins and so must have been intended for cell prayer (TSL 16 and 17; RGB, OR 728; Muz. 2392). Curiously, however, daily alleluia verses are absent from TsIAI 201. The usage of alleluia verses instead of a prokimenon at Vespers at Alleluia services throughout the year is a feature of both the Studite-Alexis Typicon⁵⁴ and the base version of the Jerusalem Typicon⁵⁵ and is reflected in the Slavonic translations of the Jerusalem Typicon (TsIAI 201, f. 3v; Syn. 329, f. 24r). Vespers is typically followed by prayers for the evening meal.

Next follows Compline (начало павечерницы, Dečani 107, f. 113v), which is the office known in the modern printed books as Great Compline (μέγα ἀπόδειπνον). TsIAI 201 contains only this Compline office, but Dečani 107 and the East Slavic sources contain also Middle Compline (in Q.п.I.8 it is labeled “usual Compline”; начало обычных павечерниц, f. 124v) and Little Compline (устав малой павечерницы; Typ. 45, f. 128r). The three versions of Compline are present in the later East Slavic sources as well. At this point the daily cursus section of the Horologion ends. Additional supplemental texts follow, including, usually, the Order before Holy Communion and a menologion (Typ. 45), Gospel stichera for Sunday Matins (Q.п.I.8), resurrectional and daily troparia and theotokia, canons to the Theotokos and to the Sweetest Jesus, and the prayers for a monk who has had a nocturnal emission (Onezhsky Psalter).

⁵³ For example, Служебник 1651, л. 103; see: Желтов, Правдолюбов 2000, 497.

⁵⁴ See, for example, GIM, Syn. 330, f. 65v, 74v; edited by Пентковский 2001, 275, 281.

⁵⁵ See, for example, Sinai, Greek 1094, f. 2r; edited by Дмитриевский 1917, 2.

The three types of Compline present in our sources are laid out in Table 2 and deserve greater scrutiny. Great Compline is essentially the rite of Great Compline preserved in the modern printed books, consisting of three parts: the historical Hagiopolite Compline built around the six psalms and the Song of Isaiah; a second part built around Psalms 50, 101, and the Prayer of Manasseh; and a third part containing Psalms 69, 142, and the Doxology. The canon is inserted in this third part; in all of our sources it is always the Lesser Paraclesis Canon Многими содержимъ напастѣми = Πολλοῖς συνεχόμενος πειρασμοῖς. In Typ. 45 and in the cell *Chasoslovtsy* its text is placed within the text of Compline (TSL 17 and 18; RGB, OR 728), though often we find the canon mentioned by incipit only (as in Q.п.I.8). To the end of the third part is attached the standard Sabbaitic Lenten conclusion consisting of the final Trisagion and a prayer. However, there are two differences from the modern rite. First, in the earliest sources (Q.п.I.8 and the Onezhsky Psalter), the prayer Иже на всяко время = Ὁ ἐν παντὶ καιρῷ is placed before the dismissal of the second part rather than before the dismissal of the third part. Second, the prayer Непорочная, нескверная = Ἄσπιλε, ἀμόλυντε occurs before the dismissal of the third part, while the prayer Дажь намъ Владыко = Καὶ δὸς ἡμῖν, Δέσποτα is placed after the final Trisagion. In Dečani 107 and TsIAI 201 the prayer Иже на всяко время is missing entirely, while in later sources it is placed in the third part of Compline (TSL 18, Muzeisk. 2392) and the prayers Непорочная, нескверная and Дажь намъ Владыко move to after the dismissal of Compline.⁵⁶

Middle Compline consists of the first part of Great Compline, but begins with Psalm 90, rather than the full six psalms. To this is attached the third part of Great Compline, except that it opens with Psalm 50 followed by Psalms 69, 142, and the Doxology; the second part of Great Compline is omitted. Since this type of Compline is sung only outside of days of fasting, it lacks the lenten final Trisagion; rather, the prayer Дажь намъ Владыко is attached to the dismissal of the third part (Q.п.I.8 includes before it also the prayer Владыко Боже Отче вседержителю = Δέσποτα Θεέ, Πάτερ παντοκράτωρ from the second part of Great Compline; f. 125r). Instructions in the first Russian version of the Jerusalem Typicon (Syn. 329, f. 27r) indicate that this type of Compline is sung on ordinary non-fast weekdays throughout the year.

⁵⁶ Thus in the printed editions: Часовник 1565, f. 186v; Псалтирь слѣдованная 1636, f. 236r.

The origins of Middle Compline remain obscure. It is not mentioned in the section of the Jerusalem Typicon that describes daily services (о еже како звонити = πῶς δεῖ σημαίνειν). However, it is specifically described in the first Russian translation of the Jerusalem Typicon (Syn. 329, f. 27r; Syn. 328, f. 15v), while the Typicon Fekula 6 contains a special section following the Mark's Chapters Сказание о павечерняхъ всего лѣта, сие уже нѣсть Марково ("Description of Complines throughout the year, which already is not by Mark"; f. 203r), which specifically mentions that Въ прочая же дни, поеть(ся) отъ Живый въ помощи ("On other days [outside of Great Lent Compline] is sung from [Psalm 90]"; f. 203v). Middle Compline is not mentioned in other Slavonic versions of the Jerusalem Typicon or in the "Augmented Psalter of Metropolitan Cyprian".⁵⁷ However, I have identified three South Slavic sources containing this office: Dečani 107, our earliest (f. 132v); Great Lavra Z 4 (f. 24v; mid-15th century);⁵⁸ and the fragment Hilandar, Slav. 760/IX.⁵⁹ Dečani 107 and Lavra Z 4 provide a set of rubrics in a section Сказание о павечерницы како поется всегодище егда нѣсть постъ ("Description of Compline, how it is sung throughout the year when it is not a day of fasting"), which describes the order of Middle Compline, while Hilandar, Slav. 760/IX consists of one folio containing the end of such rubrics, followed by the rubrics for Little Compline, and the beginning of the daily Midnight Office. As well, we can perhaps see a connection between Middle Compline and the Compline office (called Mefimon⁶⁰) found in the Studite-era Russian sources: the Tipografsky Ustav and Kondakarion Moscow, State Tretyakov Gallery (GTG), K-5349 (*olim* Typ. 1206 or Typ. 142; end of the 11th or beginning of the 12th century) prescribes a Mefimon beginning with Psalm 90 to be sung on Friday evenings of Lent (f. 3r)⁶¹ and on the eve of Palm Sunday (f. 4r) and a further abridged Mefimon

⁵⁷ RGB, Moscow Theological Academy no. 142, f. 178–189; edited by Getcha 2010, 414–417.

⁵⁸ Matejic, Bogdanovic 1989, 29–38. While now beginning with Compline, this Horologion probably lost its initial folios and originally began with Vespers. This can be deduced from the presence of rubrics for Vespers for the first day of Lent (f. 97v) that provide only incipits for the ordinary texts.

⁵⁹ The surviving folio lacks watermarks, but was dated paleographically to the third quarter of the 14th century by Турилов, Мошкова 2016, № 1068. The beginning of the Midnight Office indicates that Psalm 50 is recorded at the Third Hour, so this fragment seems to belong to an Horologion that originally began with Matins.

⁶⁰ On this term, see Пичхадзе 2021.

⁶¹ Типографский устав 2006, 2:31, 2:33.

beginning directly with the Song of Isaiah on the eve of Great Saturday (f. 8v).⁶² The presence of Middle Compline in early South Slavic sources suggests that this office existed in the liturgical system that was translated into Slavonic at the beginning of the 14th century but subsequently went out of use among the Serbs and Bulgarians. It was retained as an archaic feature in Muscovy and the Polish-Lithuanian Commonwealth until the reform of the mid-17th century.

Little Compline consists of the third part of Great Compline, to which Psalm 50 has been prefixed and the Creed has been added. The prayer *Иже на всяко время* is placed before the dismissal of this office, perhaps explaining why it subsequently moved to the third part of Great Compline, and the two prayers *Непорочная, нескверная* and *Дажь намъ Владыко* are placed following the dismissal. The same office is maintained in the modern printed liturgical books (μικρόν ἀπόδειπνον), where it is sung throughout the year (Great Compline being chanted only on the weekdays of Great Lent), however the earliest sources before the reform of the mid-17th century appoint for this office to be chanted only on the days of a Vigil-ranked or Polyeleos-ranked saint, during the period of Nativity and Theophany (from December 24 to January 14), and during the two weeks preceding Great Lent (Meatfare and Cheesefare).⁶³

THE SLAVONIC CHASOVNIK

The second type of Slavonic Horologion from this period is the *Chasovnik*. This type of Horologion is characterized by its peculiar organization of the daily cursus: Vespers comes first, followed by the Hours (consisting of

⁶² Типографский устав 2006, 2:42. This particular case perhaps betrays the most ancient structure of Hagiopolite Compline, and the one that gave it its original name (Mefimon = Μεθ' ἡμῶν [ὁ Θεός], the opening words of the Song of Isaiah).

⁶³ Thus in the first Russian version, GIM. Syn. 329, f. 26r. The structure of the Sabbate All-night Vigil does not envision a Compline office, however in Russian practice it was customary to chant Little Compline following Little Vespers, as continues to be maintained by the Old Believers (Арсений 2005, л. 6 об.) and even in some mainline monasteries, or as part of the All-night Vigil after Vespers (Желтов, Правдолюбков 2000, 496). Subsequent authors increase the number of days when Little Compline may be chanted instead of Middle Compline, thus Арсений 2005, л. 29, appoints it during all afterfeasts.

Terce, Sexte, None, and the Typica), then Matins (which concludes with Prime), and, finally, Compline. Such an arrangement of the daily cursus is unknown in the Greek Horologion sources and is probably related to the Byzantine Euchologion, which, typically, begins with Vespers. Manuscripts of this type are quite rare: I am aware of three that all date from the mid-16th century: GIM, Eparkh. 262; RNB, Kir.-Bel. 250/507; RNB, Sof. 1123. These manuscripts are not titled, but begin immediately with Начало вечерни о Бозѣ починаемъ (“the beginning of Vespers, [which] we begin with God” – Eparkh. 262, f. 1r). The term *Chasovnik* occurs only in the archaic early East Slavic Horologia that have the same structure of the daily cursus, but are titled: Ча(с)овни(к)ъ съ Богомъ починається. Г(оспод)и бл(а)г(осло)ви о(т)че (“The *Chasovnik* is begun with God. O Lord, bless, father” – Sinai, Slav. 44; 13th century; f. 1r)⁶⁴ and Чи(нъ) часовни(къ) г(оспод)и (“The order [of the] *Chasovnik*. O Lord [bless]” – RGADA, Typ. 76; second half of the 14th century; f. 133r).⁶⁵ Later, the term is used by Ivan Fedorov and Petr Timofeev Mstislavets in the colophon of their 1565 edition printed in Moscow: сия книга часовникъ (“this book, the *Chasovnik*”; f. [172]v).

The distinction between a *Chasoslovets* and a *Chasovnik* has been a matter of scholarly discussion. Fr. Georgy Krylov has proposed that the *Chasovnik* was a book intended for teaching children how to read, while the Augmented Psalter was used liturgically.⁶⁶ This argument does not explain, however, why the archaic Slavonic Horologion manuscripts are *Chasovniki*, why this type of liturgical book disappears only to reappear in the mid-16th century, or why the pedagogical process would necessitate an Horologion with a different organization of the daily cursus. On the other hand, Yevgeny Nemirovsky defined a *Chasovnik* as an abbreviated Horologion lacking the full text of the psalms and intended for lay congregants rather than clergy.⁶⁷ In fact, however, the *Chasovniki* manuscripts are not abbreviated and contain the full psalms. Horologia with only incipits of psalms

⁶⁴ Далмат 2022; Андреев, Далмат 2022.

⁶⁵ Here evidently the scribe wrote the name of the book (*Chasovnik*) instead of the name of the office (Vespers). The third such source, Sinai, Slav. 13 (end of the 14th or beginning of the 15th century), contains empty space before the beginning of Vespers, where a title was planned but never recorded. I am grateful to Hieromonk Dalmat (Yudin) for these observations.

⁶⁶ Крылов 2022.

⁶⁷ Немировский 2003, 395.

are always attached to a Psalter; these are all *Chasoslovtsy* except for one printed edition discussed below. Furthermore, there is no evidence that lay congregants used liturgical books during worship and no reason why they would have a different structure of the daily cursus.

What is then the explanation for the existence of this form of Horologion in the 16th century? It appears that the archaic early East Slavic *Chasovnik* testifies to a translation of a Constantinopolitan Horologion into Slavonic, perhaps carried out in Bulgaria in the 10th century. This is confirmed by the presence of *kata stichon* hymns at Compline, the absence of prayers at the Hours, and the presence of the text of the psalms in Redaction II of the Psalter.⁶⁸ Subsequently a new type of Horologion was introduced, based on a Byzantine monastic prototype, which began with Matins (or the morning prayers) and contained prayers at the Hours. The *Chasovnik*, however, remained in use for some time, with the two different liturgical books coexisting, as reflected in the East Slavic “liturgical compendia” of the 14th–15th centuries.⁶⁹ During the transition to the Jerusalem Typicon these liturgical books were supplanted by the Sabbaitic *Chasoslovets*, and manuscripts of the *Chasovnik* type completely went out of use. The return of a *Chasovnik* as a liturgical book in the mid-16th century and its printing in 1565 can be explained by the archaizing tendencies of the time: the 16th century in Moscow is a time of collecting and adapting various older texts. This can be seen from the emergence of encyclopedic hymnals⁷⁰ and the return of euchological texts that had been pushed out during the reforms of the late 14th–early 15th centuries.⁷¹ In the same archaizing spirit, the texts of the Sabbaitic *Chasoslovets* were rearranged to produce a Sabbaitic *Chasovnik* that had the same organization of the daily cursus as its archaic namesake, though was not based on it.

Was this new *Chasovnik* intended for cell prayer or communal worship? The 1565 *Chasovnik* of Ivan Fedorov and Petr Mstislavets is certainly a communal Horologion, since it lacks propers for Vespers and Matins and provides for the exclamations of the priest. However, the manuscript *Chasovniki* studied so far (Eparkh. 262; RNB, Kir.-Bel. 250/507) seem to

⁶⁸ Андреев, Афанасьева в печати.

⁶⁹ Andreev forthcoming.

⁷⁰ For example, an expanded Hirmologion emerges in the 1550s and 1560s, which contains all known Slavonic hirmoi, even those not in liturgical use. See Andreev 2019.

⁷¹ For example, the various prayers before the Liturgy; see Petrovski 1908. I thank Tatiana Afanasyeva for this observation.

be private, since they contain proper stichera at Vespers (though no canon at Matins). I am aware of only one *Chasovnik* that has no proper at Vespers and Matins, RNB, Sof. 1123, but it is quite late (1560s or 1570s based on watermarks), and so may well post-date the edition of Fedorov and Mstislavets. Whether the Sabbaitic *Chasovnik* emerged first as a liturgical book for cell or communal prayer remains a mystery. It is also unclear why Fedorov and Mstislavets chose to print a *Chasovnik*, but the growth in importance of this type of Horologion in Moscow in the mid-16th century is evident from the fact that fifty some years earlier Schweipolt Fiol had printed a *Chasoslovets* (see more on this below).

THE DAILY CURSUS OF THE CHASOVNIK

The *Chasovnik* begins with Vespers and includes both the daily prokimenā and alleluia verses. Vespers is followed by the Hours: Terce, Sexte, None, and the Typica. In Eparkh. 262 there are no Mid-Hours and the Typica follow None; RNB, Kir.-Bel. 250/507 contains Mid-Hours and places the Typica after Sexte. This diversity parallels what we find in the *Chasoslovets*. The printed editions also lack Mid-Hours and place the Typica after None. The meal office is omitted. The Hours are followed by Matins and Prime. Matins always lacks the biblical odes, since by the mid-16th century they had fallen out of use except for Lent. The daily cursus is concluded by Compline. The edition of 1565 contains only Great Compline, which includes the text of the Paraclesis Canon. The manuscript sources contain also Middle Compline and Little Compline (Kir.-Bel. 250/507) or just Little Compline (Eparkh. 262). Following Compline we find various canons and the Acathist Hymn (Eparkh. 262); the printed edition only includes troparia and kontakia. It appears that the Midnight Office is not originally a part of this book. It is completely absent from the *editio princeps*. In Kir.-Bel. 250/507, which lacks the appendix of canons, the three varieties of the Midnight Office are included after Compline. Eparkh. 262 includes only the weekday and Saturday Midnight Offices following the canons; these services were copied from a *Chasoslovets*, since the weekday Midnight Office begins with the title “Часословець имѣя нощную и дневную службу...” (f. 158r).

A CHASOSLOVETS BEGINNING WITH VESPERS

A third distinct group of Sabbaite Horologia appears to be represented exclusively by Serbian witnesses. These manuscripts, which are also titled *Chasoslovets*, begin the daily cursus with Vespers, but then continue with Compline, the weekday and Saturday Midnight Offices, Matins, and the Hours; Middle Compline is absent. Our earliest such sources are the manuscripts Dečani 108 (dated 1375–1385) and 115 (dated 1395–1400)⁷² and Peć Patriarchate 75 (dated 1375–1390).⁷³ Later Serbian Horologia also have this structure, as represented by, for example, Belgrade, Museum of the Serbian Orthodox Church (MSPTs), Gruić 3-I-81 (end of the 16th–beginning of the 17th century).⁷⁴ In the 16th century this type of Horologion comes to be printed by Serbian typographers (see below). While this appears to be the standard organization of the daily cursus in the standalone Serbian Horologion, the Serbian Augmented Psalter nonetheless contains a *Chasoslovets* that begins with the Midnight Office, just as its East Slavic analog. Such sources are plentiful, and so I cite only two: MSPTs 50 (dated 1440–1450)⁷⁵ and NBS 30 (dated 1573).⁷⁶ The exception to this is a small number of Serbian Augmented Psalters that contain only the Mid-Hours and Compline, such as MSPTs 30 (dated 1590–1600),⁷⁷ probably because they were intended specifically for cell use and so do not contain the communal offices.

Was a *Chasoslovets* beginning with Vespers known in Muscovy before the liturgical reforms of the mid-17th century? The answer to this seems to be negative. Though we encounter examples of East Slavic *Chasoslovtsy* that begin with Vespers, they are all rearrangements of a *Chasoslovets* that once began with the Midnight Office. One such example is RNB, Sol. 1146/1256 (mid-16th century), called the *Chasoslovets* of Metropolitan Philip, which he used when he was a monk at the Solovetsky Monastery.⁷⁸ Here the daily

---

⁷² Богдановић Д., и др. 2011, 446–50, 480–2.

⁷³ Мошин 1971, 83. The original first quire of this manuscript was lost and a new first quire was added in the 17th century, but it is clear that this Horologion originally began with Vespers.

⁷⁴ Богдановић 1982, № 1845.

⁷⁵ Станковић 2003, 20.

⁷⁶ Штавланин-Ђорђевић, Гроздановић-Пајић, Цернић 1986, 56.

⁷⁷ Станковић 2003, 40.

⁷⁸ I am grateful to Hieromonk Dalmat (Yudin) for bringing this manuscript to my attention.

cursus begins with Vespers, continuing with Great Compline, nighttime prayers, and the daily Midnight Office, but the Midnight Office is titled “Часословець имѣяй службу нощную и дневную...” (f. 52r), so this Horologion (or its protograph) must have been copied from a *Chasoslovets* that began with the Midnight Office and then was rearranged by a scribe. That such rearrangements were possible is demonstrated by the curious example of the Horologion RGB, TSL 344 (first half of the 15th century), which begins with Great Compline, followed by Little and Middle Compline and then the Midnight Office. Here again the Midnight Office begins with the title *Chasoslovets*. While Yevgeny Nemirovsky is wont to explain this manuscript as a scribal mistake⁷⁹, it seems to me that it simply testifies to the variety of different possible schemes for organizing private prayer in Muscovy, all of which are, however, based on the original Sabbaitic *Chasoslovets* beginning with the Midnight Office.

THE EARLY PRINTED TRADITION

The *editio princeps* of the Slavonic Horologion was printed in Kraków in 1491 by Schweipolt Fiol.⁸⁰ This edition is a *Chasoslovets* beginning with the weekday Midnight Office, followed by the Saturday and Sunday varieties of this service. It also includes the three varieties of Compline, with the prayer *Иже на всяко время* placed before the dismissal of the second part of Great Compline. These liturgical features are consistent with the characteristics of the oldest Muscovite *Chasoslovets* manuscripts and the first Russian translation of the Jerusalem Typicon. Observations of the menologion section of Fiol's Horologion have also revealed its Muscovite sources⁸¹. This is indirectly confirmed by studying inscriptions in the surviving copies, which seem to indicate that they were in use in Muscovy and did not circulate in the Balkans.⁸²

⁷⁹ Немеиовский 2003, 395–397.

⁸⁰ Description and listing of known surviving copies: Немеиовский 2009–2012, № 2.

⁸¹ Немеиовский 2003, 405–408. This conclusion is confirmed also by an analysis of its liturgical terminology: Пентковская 2019.

⁸² Only two copies are now preserved outside of the former political boundaries of Muscovy and the Polish-Lithuanian Commonwealth. The copy in Rome probably originated in Vilnius, while the origins of the copy in Cetinje are unknown; see: Немеиовский 2003, 386–392.

Among the South Slavs, the first *Chasoslovets* was printed as part of the Augmented Psalter produced in 1495 in Cetinje at the press of Đurađ Crnojević.⁸³ The Horologion section begins on f. 371v with the daily Mid-night Office. In Great Compline the prayer Иже на всяко время is placed in the third section; there is no mention of Middle or Little Compline. The next edition of the Augmented Psalter was printed in 1520 in Venice by Božidar Vuković;⁸⁴ its *Chasoslovets* (on f. 385r) reproduces that of the Cetinje edition. Another Augmented Psalter was printed in Goražde in 1521.⁸⁵ Its structure agrees with that of the 1520 edition, but here we find what may be the first use of the term *Chasoslov*, as the Horologion section is titled Начало часослову, имущу нощную и дневную службу по уставу великия Лавры иже въ святыхъ отца нашего Савы (“The beginning of the *Chasoslov* containing the service of the night and the day according to the Typicon of the great Laura of our father among the saints Sabbas”; f. 196r).

In addition to the Augmented Psalter, the Horologion in the Serbian early printed tradition also forms part of a book typically classified as a *Molitvennik* (Prayer Book), whose editions were printed by Božidar Vuković in 1521, 1536, and 1547.⁸⁶ This book must have been based on the Serbian *Chasoslovets* manuscripts, since here the *Chasoslovets*, placed following a menologion section (on f. 31v), begins with Vespers, which is followed by Little Compline (Great Compline is absent), then the daily and Saturday Midnight Offices, Matins, and Hours, with Typica placed after Sexte, without Mid-Hours, and with the two meal offices placed after None. The placement of a collection of prayers before sleep and various didactic materials following the texts for the Liturgy of the Hours indicates that this book was intended for private prayer.⁸⁷ Both the Serbian Augmented Psalter and the *Molitvennik* reflect a South Slavic Horologion distinct from that of Muscovy, and this is confirmed by the fact that their copies predominantly circulated in the Balkans.

⁸³ Немировский 2009–2012, № 7.

⁸⁴ Немировский 2009–2012, № 38.

⁸⁵ Немировский 2009–2012, № 39.

⁸⁶ Немировский 2009–2012, № 40, 64, 77. Unfortunately, the 1521 edition was not accessible to me.

⁸⁷ The meal offices, such as the Order of the Panagia, could be served by laymen: Getcha 2010, 379.

In Moscow the Horologion appears in print as a *Chasovnik*, rather than a *Chasoslovets*, with the two editions printed in 8° in 1565 by Ivan Fedorov and Petr Timofeev Mstislavets.⁸⁸ Like the manuscripts of this book, the editions are not titled, beginning with Начало вечерни (“the beginning of Vespers”). The daily cursus consists of Vespers, Hours (without Mid-Hours and with the Typica placed after None), Matins, and Great Compline, which includes the Paraclesis Canon Многими содержимъ напастыми. Compline is followed by an appendix of troparia and theotokia; texts for Little Compline, Middle Compline, and the Midnight Offices are not provided. This tradition of the printed *Chasovnik* is continued at the Moscow Print Yard up until the edition of 1654.⁸⁹ The liturgical reform that took place in Moscow in the second half of the 17th century affected also the Horologion. A new type of this liturgical book was first printed in 1652, still during the tenure of Patriarch Joseph,⁹⁰ and is titled Часословъ имѣяи въ себѣ вечернюю и всенощную и дневную службу по уставу иже во святѣмъ градѣ Иеросалимѣ святыя и великия лавры преподобнаго и богоноснаго отца нашего Савы Освященнаго (“*Chasoslov* containing the evening, and all-night, and daily service according to the Typicon of the holy and great Laura of our venerable and God-bearing father Sabbas the Sanctified in the holy city of Jerusalem”). The term *Chasoslov* may be borrowed here from the 1598 Ostroh edition (see below) or may be simply used as the augmentative of the term *Chasoslovets* since this book is printed in 2° and is expanded in scope: all prayers and psalm verses are given in full and additional appendices of troparia, theotokia, biblical odes, and liturgical instructions are supplied. Although the book is, thus, an expanded *Chasoslovets*, it begins with Vespers, rather than the Midnight Office. However, unlike the *Chasovnik*, the texts of the Liturgy of the Hours follow the order of the daily cursus: Vespers is followed by Great, Middle, and Little Compline, the Midnight Offices, Matins, Hours (with Mid-Hours), the Typica, and the Order of the Panagia. A reformed *Chasoslov* beginning with the Midnight Office was printed in 1653,⁹¹ and the modern editions

⁸⁸ Немировский 2009–2012, № 117, 118; Зернова 1958, № 8. The first edition survives as a unique copy preserved in Brussels, which has been reproduced in facsimile: *Orationes* 1967.

⁸⁹ Зернова 1958, № 254. This edition survives in a unique copy in Moscow, RGADA, БМСТ/СПК 2334; see: Московские кирилловские издания 2003, 58.

⁹⁰ Зернова 1958, № 238.

⁹¹ Зернова 1958, № 249.

of this liturgical book follow its structure and organization.⁹² In addition to the printed tradition of the *Chasovnik* and *Chasoslov*, the Moscow Print Yard also produced editions of the Augmented Psalter, which, of course, included a *Chasoslovet*s. The first Augmented Psalter was printed in Moscow only in 1625,⁹³ so it appears that the *Chasovnik* was the principal liturgical book used for the Liturgy of the Hours in Muscovy up until the mid-17th century, the edition of Schweipolt Fiol notwithstanding.

The history of the Horologion in the Polish-Lithuanian Commonwealth (aside from the edition of Schweipolt Fiol) begins with the *Malaya podorozhnaya knizhka* of Francisk Skaryna, printed in Vilnius in 1522 or 1523. This edition is an Augmented Psalter consisting of psalms, an Horologion, Acathists, a *Shestodnev*, and a Menologion, intended probably for private prayer.⁹⁴ In this edition the Horologion section is titled Часословець имѣя ношную и дневную службу по уставу иерусалимския церкви и прочих восточных обителей (“The *Chasoslovet*s containing the services for the night and the day according to the Typicon of the Church of Jerusalem and other eastern monasteries”; f. [1r] – 2nd numbering). The daily cursus begins with the weekday Midnight Office, continuing with the Saturday Midnight Office, then Matins, the Hours (with Mid-Hours and the Typica placed after the Mid-Hour of None), Vespers, Great Compline, Little Compline, the Paraclesis Canon, and the Sunday Midnight Office. This is the first printed edition of the Slavonic Horologion that contains proper texts for Vespers and Matins: penitential stichera and the penitential canon Нынѣ приступихъ азъ грѣшный (printed separately as the “Canon said at Matins every day”; f. 1r – 21st numbering).⁹⁵ The placement of the Sunday

⁹² The reform of the Horologion under Patriarch Nikon remains a badly needed area of study, notwithstanding the work of Сазонова 2007, regarding which see the review of Крылов 2022.

⁹³ Зернова 1958, № 58.

⁹⁴ For a description, see Вознесенский, Николаев 2019, № 1. Немировский 2009–2012, № 41–61, treats the *Malaya podorozhnaya knizhka* as multiple distinct editions, however their unity as a single edition was argued by Вознесенский 1999.

⁹⁵ The intended placement of this canon within the *Malaya podorozhnaya knizhka* is unclear. In the table of contents printed at the beginning of the book (ff. [2]r–[4]v) it is mentioned at the end of the *Shestodnev*. However, the copy at the RNB in St. Petersburg, I.5.8^a (volume 2) contains two copies of this canon, one of which is placed between Typica and Vespers. This placement may have been intentional, since Typica ends on f. 28v and Vespers begins on f. 5r (3rd numbering), while the folios containing the canon are numbered 1 through 4.

Midnight Office at the end of the Horologion (f. 24r – 3rd numbering), as we saw above, is common in *Chasoslovets* manuscripts and may well have been intentional, though in the table of contents the Sunday Midnight Office is mentioned together with the weekday and Saturday varieties.⁹⁶ As well, this edition lacks any indications of Middle Compline, and so appears to be independent of the Muscovite liturgical tradition.

The subsequent printed tradition in the Polish-Lithuanian Commonwealth, however, is associated with Ivan Fedorov and Petr Timofeev Mstislavets who, following their departure from Moscow, printed an Augmented Psalter in Zabłudów in 1570.⁹⁷ All of the surviving copies of this edition are defective and lack the title page, but, based on the subsequent reprints of this book produced by the Mamonich Press in Vilnius in 1586, 1590, and 1593,⁹⁸ it was titled simply Psalter. In the catalogs this book has been described as a Psalter with *Chasoslovets*,⁹⁹ but it is, in fact, a unique Psalter with *Chasovnik*: the Horologion section begins with Vespers (f. 1r – 2nd numbering) and proceeds with the Hours (without Mid-Hours and with Typica placed after None), Matins, and Great Compline (with the Paraclesis Canon). The daily and Saturday Midnight Offices are printed in an appendix, following the various troparia and theotokia. Unlike the Moscow *Chasovnik*, the psalms in this edition are only given by incipit since the Horologion is attached to a Psalter. A standalone *Chasovnik* without a Psalter was also printed in Vilnius around 1576.¹⁰⁰

A different structure of Augmented Psalter in the Polish-Lithuanian Commonwealth is represented by the *Правило истиннаго живота христіанскаго* (*The Rule of a True Christian Life*) printed by Vasily Malyushitsky (surname Surazhsky) at the press in Ostroh in 1598.¹⁰¹ Here the psalms and biblical odes are followed by an Horologion titled *Часословъ съ Богомъ имѣяи службу нощную и дневную по уставу святаго соборныя восточныя церкви* (“The *Chasoslov* with God, containing the service for the night and day according to the Typicon of the holy catholic eastern church”; f. 112r). The Horologion begins with Vespers (f. 112v), which is

⁹⁶ Вознесенский 1999, 338, considers the placement of the Sunday Midnight Office there an accidental omission.

⁹⁷ Вознесенский, Николаев 2019, № 5.

⁹⁸ Вознесенский, Николаев 2019, № 14a, 19a, 26.

⁹⁹ Beginning with Каратаев 1883, № 77.

¹⁰⁰ Вознесенский, Николаев 2019, № 8.

¹⁰¹ Немировский 2009–2012, № 254.

followed by Great Compline (with the archaic name of Начало неѡимена; f. 117r). The rubrics for Little and Middle Compline are placed at the end of Great Compline (f. 131v); then follow the three types of Midnight Office, Matins, and the Hours. The Typica are located after None and the Mid-Hours are relegated to an appendix (f. 156v). This edition is the first witness of the use of the term *Chasoslov* among the Eastern Slavs. Subsequently the term *Chasoslov* is used in the title of a *Chasoslovet*s printed in Vilnius in 1612:¹⁰² this is a book for communal prayer that begins with the Midnight Office. The structure of the daily cursus of the Ostroh Psalter is preserved in a compendium for private prayer printed in Vilnius in 1622 with the name *Poluustav* (“Half-Typicon”).¹⁰³ This book consists of an Augmented Psalter with an Horologion beginning with Vespers and followed by Great Compline. Both the *Chasoslov* and the *Poluustav* contain Middle Compline. In 1616 an Horologion was printed in Kyiv – the first surviving book produced at the Laura of the Caves.¹⁰⁴ Though the title page has not survived, the book begins with the title Часословъ съ Богомъ святымъ имѣяй нощную и дневную службу по уставу иже въ Иер(уса)лимѣ великиа лаври иже въ св(ят)ыхъ отца нашего Савы (“With the Holy God, the *Chasoslov*, containing the service of the night and day according to the typicon of the Great Laura of our father among the saints Sabbas in Jerusalem”; f. 1r – 2nd numbering). This book already lacks Middle Compline and, judging by its appellation in the first preface (composed by Archimandrite Yelisey Pletenetsky) using the Greek term Орологион (f. 2v), it may have been revised on the basis of Greek sources, perhaps the Horologia printed in Venice. The *Poluustav* subsequently printed in Kyiv by Metropolitan Peter (Moghila) in 1643 also lacks Middle Compline and is probably based on this edition.¹⁰⁵ So, quite possibly, the 1616 edition marks the beginning of the reform of the Slavic Horologion in the 17th century – the same reform process that saw other liturgical books edited on the basis of Greek books printed in Venice, a process that began in Kyiv and then moved to Moscow.

¹⁰² Вознесенский, Николаев 2019, № 53.

¹⁰³ Вознесенский, Николаев 2019, № 67. The term *Poluustav* is explained in the preface to the edition: “It is not possible for many to have with them a full church Typicon” – the term “full church Typicon” (уставъ церковный полный) refers to the entire corpus of liturgical books needed to serve the Liturgy of the Hours. See Далмат 2017.

¹⁰⁴ Каменева, Гусева 1976, № 24. On the history of this edition, see Титов 1916, 86–92.

¹⁰⁵ Каменева, Гусева 1976, № 82.

CONCLUSIONS

A review of the surviving manuscript sources shows that the Sabbaite Horologion appears in the Balkans no later than the 1370s and in the East Slavic lands no later than the 1390s. Its translation from Greek took place probably earlier and was contemporaneous with the translation of the Jerusalem Typicon. The sources of a standalone Horologion are earlier than the sources of an Augmented Psalter, and this probably reflects the actual development of these books: the Horologion is probably indeed older than the Augmented Psalter.

The typology offered in this paper is based mostly on the system of organizing the daily cursus. A more detailed classification requires textual criticism and a deeper study of the versions of the Jerusalem Typicon. However, one key liturgical element is evident – the office of Middle Compline. Given the presence of this office in all East Slavic Horologia and in the first Russian version of the Jerusalem Typicon, it appears that these two sets of sources reflect the same liturgical tradition. Since the “Augmented Psalter of Metropolitan Cyprian” lacks Middle Compline, it must represent a different liturgical tradition, which it shares with the later Balkan sources. Thus, relying on it as a key source for the introduction of the Jerusalem Typicon in Moscow or Kyiv has been a methodological flaw. This line of argument, however, is complicated by the presence of Middle Compline in three early South Slavic sources. Perhaps the office was known in the Balkans but then disappeared, another example of the more peripheral Muscovite sources preserving more archaic practices.

The other distinguishing feature of Muscovite practice is the emergence of an archaizing *Chasovnik*, which contains the Sabbaite office arranged in the same daily cursus as the archaic early East Slavic Horologion manuscripts of the 13th–14th centuries. The emergence of such an Horologion appears to be part of a general archaizing tendency in Moscow in the 16th century. That the *Chasovnik* is a Muscovite innovation is confirmed by the fact that it appears in the Polish-Lithuanian Commonwealth only due to the work of the Muscovites Ivan Fedorov and Petr Mstislavets and remains completely unknown in the Balkans. Since the Nikonian reform obliterates much of the idiosyncratic Muscovite usage, it is natural that the *Chasovnik* disappears in the mid-17th century, remaining in use only among the Russian Old Believers.

An alternative tradition existed in the Balkans, reflected by a number of Serbian sources of a *Chasoslovets* beginning with Vespers. Such manuscripts appear at the same time as *Chasoslovtsy* beginning with the Mid-night Office, but perhaps reflect a different Greek prototype. They persist up to the printed tradition and appear to have influenced the Ruthenian printer Vasily Surazhsky who produced the Ostroh Augmented Psalter of 1598, and through it – the unique Muscovite edition of 1652. Thus, a preliminary analysis of the liturgical features of the Slavonic Sabbaitte Horologion reveals at least two, and probably three translations of this book from Greek before the reforms of the 17th century. Further study of its text and comparison with the various versions of the Jerusalem Typicon will serve to clarify this result.

SHELFMARK	DATING	TYPE	PROPER FOR VESPERS / MATINS	SUNDAY MIDNIGHT OFFICE	MID-HOURS
Dečani 107	Last quarter of the 14 th century	<i>Chasoslovets</i>	Absent	Absent	Present
RNB, Q.п.I.8	End of the 14 th century	<i>Chasoslovets</i>	Absent	Absent	Present
RGADA, Typ. 45	End of the 14 th century	<i>Chasoslovets</i>	Absent	Present	Present
Dečani 108	1375–1385	<i>Chasoslovets</i> starting with Vespers	Absent	Absent	Present
Peć Patriarchate 75	1375–1390	<i>Chasoslovets</i> starting with Vespers	Absent	Absent	Present
Dečani 115	1395–1400	<i>Chasoslovets</i> starting with Vespers	Absent	Absent	Present
GIM, Muzeisk. 4040	1395	<i>Chasoslovets</i>	Absent	Absent	Present
TSL 16	1423	<i>Chasoslovets</i>	Present	Absent	Absent
TSL 17	Beginning of the 15 th century	<i>Chasoslovets</i>	Present	Present	Present
Athos, Great Lavra Z 4	Mid 15 th century	<i>Chasoslovets</i> starting with Vespers	Absent	Absent	Present
TSL 18	15 th century	<i>Chasoslovets</i>	Present	Absent	Present
TSL 345	15 th century	<i>Chasoslovets</i>	Absent	Present	Present
RGB, Nikiforov 514	15 th century	<i>Chasoslovets</i>	Absent	Absent	Present

GIM, Muzeisk. 2392	15 th century	<i>Chasoslovets</i>	Present	Appendix	Absent
GIM, Muzeisk. 3481	15 th century	<i>Chasoslovets</i>	Absent	Present	Present
Dečani 118	15 th century	<i>Chasoslovets</i>	Absent	Absent	Present
RNB, Kir.-Bel. 255/512	1489–1506	<i>Chasoslovets</i>	Absent	Absent	Absent
RNB, Kir.-Bel. 252/509	End of the 15 th / beg. of the 16 th century	<i>Chasoslovets</i>	Absent	Present	Present
RNB, Kir.-Bel. 279/536	End of the 15 th / beg. of the 16 th century	<i>Chasoslovets</i>	Absent	Present	Absent
RNB, Sof. 1121	End of the 15 th / beg. of the 16 th century	<i>Chasoslovets</i>	Absent	Appendix	Absent
RNB, Sof. 1124	End of the 15 th / beg. of the 16 th century	<i>Chasoslovets</i>	Absent	Lacuna	Absent
RGB, OR 728	End of the 15 th / beg. of the 16 th century	<i>Chasoslovets</i>	Present	Appendix	Present
RNB, Kir.-Bel. 264/521	16 th century	<i>Chasoslovets</i>	Absent	Appendix	Present
RNB, Kir.-Bel. 265/522	16 th century	<i>Chasoslovets</i>	Absent	Appendix	Absent
RNB, Sof. 1122	16 th century	<i>Chasoslovets</i>	Present	Present	Absent
BAN, Kargop. 4	16 th century	<i>Chasoslovets</i>	Absent	Present	Present
GIM, Eparkh. 262	1540s–1550s	<i>Chasovnik</i>	Present	Absent	Absent
RNB, Kir-Bel 250/507	1558	<i>Chasovnik</i>	Present	Appendix	Present
RNB, Sof. 1123	1560s–1570s	<i>Chasovnik</i>	Absent	Absent	Absent
RNB, Pogod. 360	1570s–1580s	<i>Chasoslovets</i>	Absent	Present	Present
MSPTs, Gruić 3-I-81	End of the 16 th / beg. of the 17 th century	<i>Chasoslovets</i> starting with Vespers	Absent	Absent	Present
NBS 56	17 th century	<i>Chasoslovets</i> starting with Vespers	Absent	Absent	Lacuna

Table 1. Slavonic Horologion manuscript sources consulted

Great Compline	Middle Compline	Little Compline
Psalms 4, 6, 12, 24, 30, 90 Song of Isaiah Troparia <i>День пребывъ</i> Hymn <i>Бесплотное естество</i> Creed Verses for Theotokos and Saints Trisagion to <i>Our Father</i> Troparia <i>Lord, have mercy</i> × 40 Dismissal Prayer <i>Господи, Господи</i> <i>избави насъ отъ всякия</i> <i>стрѣлы</i>	Psalm 90 Song of Isaiah Troparia <i>День пребывъ</i> Hymn <i>Бесплотное естество</i> Creed Verses for Theotokos and Saints Trisagion to <i>Our Father</i> Troparia <i>Lord, have mercy</i> × 40 Dismissal Prayer <i>Господи, Господи</i> <i>избави насъ отъ всякия</i> <i>стрѣлы</i>	(omitted)
<i>O come, let us worship</i> Psalms 50, 101; Manasseh Trisagion to <i>Our Father</i> Troparia <i>Lord, have mercy</i> × 40 Prayer <i>Иже на всяко время</i> ¹⁰⁶ Dismissal Prayer <i>Владыко Боже Отче</i> <i>вседержителю</i>	(omitted)	(omitted)
<i>O come, let us worship</i> Psalms 69, 142; Doxology Canon to the Theotokos Trisagion to <i>Our Father</i> Troparia or <i>Господи силъ</i> <i>Lord, have mercy</i> × 40 Prayer <i>Непорочная,</i> <i>нескверная</i> Dismissal ¹⁰⁷	<i>O come, let us worship</i> Psalms 50, 69, 142; Doxology Canon to the Theotokos Trisagion to <i>Our Father</i> Troparia <i>Lord, have mercy</i> × 40 Prayer <i>Непорочная,</i> <i>нескверная</i> Dismissal ¹⁰⁸	<i>O come, let us worship</i> Psalms 50, 69, 142; Doxology Creed Canon to the Theotokos Trisagion to <i>Our Father</i> Kontakia <i>Lord, have mercy</i> × 40 Prayer <i>Иже на всяко время</i> Dismissal

¹⁰⁶ Omitted in Sofia, TsIAI 201.

¹⁰⁷ RGADA, Typ. 45, has a different conclusion of Great Compline: “Lord, have mercy”, 40 times; dismissal sequence; Prayer of St. Ephraim with prostrations; then the prayer Непорочная, нескверная; Trisagion to Our Father; “Lord, have mercy”, twelve times; prayer Дажь намъ Владыко and the final dismissal.

¹⁰⁸ RGADA, Typ. 45, has a different conclusion of Middle Compline: “Lord, have mercy”, 40 times; prayer Иже на всяко время; prayers Непорочная, нескверная and Дажь намъ Владыко; dismissal.

Prayer of St. Ephraim	[Prayer Владыко Боже Отче	Prayer Непорочная,
Trisagion to <i>Our Father</i>	вседержителю]	нескверная
<i>Lord, have mercy</i> × 40	Prayer Даждь намъ Владыко	Prayer Даждь намъ Владыко
Prayer Даждь намъ Владыко	Dismissal	Dismissal
Dismissal	Order of Forgiveness	Order of Forgiveness
Order of Forgiveness		

Table 2. The different varieties of Compline in the Horologion sources

WORKS CITED

Андреев, Афанасьева: А. А. Андреев, Т. И., Афанасьева, *К истории древнеболгарского часослова*, Scripta & e-Scripta (в печати).

Арсений (Швецов) 2005: Арсений (Швецов) еп., *Краткий практический устав*, Верещагино 2005.

Афанасьева 2018: Т. И. Афанасьева, *Литургическая реформа при митрополите Киприане и формирование Большого требника в Московской Руси*, Письменность, литература и фольклор славянских народов: XVI Международный съезд славистов, Белград 2–27 августа 2018 г. Доклады российской делегации, Москва 2018, 20–33.

Богдановић 1982: Д. Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века)*, Београд 1982.

Богдановић и др. (2011): Д. Богдановић, Љ. Штављанин-Ђорђевић, Б. Јовановић-Стипчевић, Љ. Васильев, Л. Цернић, М. Гроздановић-Пајић, *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани*. Књ. Прва, Београд 2011.

Вознесенский 1999: А. В. Вознесенский, *Сведения и заметки о кириллических печатных книгах*. 1. *Малая подорожная книжка Франциска Скорины*, Труды Отдела древнерусской литературы 51 (1999) 337–341.

Вознесенский, Николаев 2019: А. В. Вознесенский, Н. В. Николаев, *Каталог белорусских изданий кирилловского шрифта XVI–XVIII веков из собрания Отдела редких книг Российской национальной библиотеки*, Санкт-Петербург 2019.

Горский, Невоструев 1869: А. Горский, К. Невоструев, *Описание славянских рукописей московской Синодальной библиотеки*. Отдел 3. Книги богослужебные. Ч. 1, Москва 1869.

Гранстрем 1953: Е. Э. Гранстрем, *Описание русских и славянских пергаменных рукописей. Рукописи русские, болгарские, молдавлахийские, сербские*, Ленинград 1953.

Грицевская 2019: И. М. Грицевская, *Старшие виды месяцесловов Иерусалимских уставов в русской книжности XV в.: становление и развитие репертуара памятей*, Slověne 8/2 (2019) 87–112.

Грицевская 2020: И. М. Грицевская, *Иерусалимский Устав 67 глав («Око церковное») и его месяцеслов: распространение и развитие на Руси в XV в., Древняя Русь. Вопросы медиевистики 79 (2020) 143–159.*

Далмат (Юдин) 2022: Далмат (Юдин) иером., *Молитвы утренние и вечерние в составе печатных сборников частного молитвенного обихода: возникновение и путь в московскую книжность*, Сборник материалов научно-богословской конференции кафедры филологии Московской духовной академии, посвященной

памяти профессора МДА М. М. Дунаева «Таинство слова и образа», Сергиев Посад 2017, 222–245.

Далмат (Юдин) 2020: Далмат (Юдин) иером., *Покаянные каноны свт. Кирилла Туровского*, Труды Отдела древнерусской литературы 67 (2020) 74–134.

Далмат (Юдин) 2022: Далмат (Юдин) иером., *Древнерусский часослов Sinait. Slav. 44: комплексный анализ рукописи*, Славянское и балканское языкознание. Вып. 22. Отв. ред. В. С. Ефимова, Москва 2022, 14–47.

Диаковский 1913: Е. Диаковский, *Последование часов и изобразительных. Историческое исследование*, Киев 1913.

Дмитриевский 1917: А. А. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного Востока*. Т. 3, ч. 2: Тулѣѡ, Петроград 1917.

Желтов 2000: М. С. Желтов, *Молебен*, Православная энциклопедия 46, Москва 2017, 479–490.

Желтов, Правдолюбов 2000: М. С. Желтов, С. Правдолюбов, *Богослужение Русской Церкви. X–XX вв.*, Православная энциклопедия, Москва 2000, Т. Русская Православная Церковь, 485–517.

Зернова 1958: А. С. Зернова, *Книги кирилловской печати, изданные в Москве в XVI–XVII веках. Сводный каталог*, Москва 1958.

Каменева, Гусева 1976: Т. Н. Каменева, А. А. Гусева, *Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв: каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР им. В. И. Ленина*. Вып. 1: 1574 г.–первая половина XVII в., Москва 1976.

Каратаев 1883: И. Каратаев, *Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами*, Санкт-Петербург 1883.

Каталог славяно-русских рукописных книг XI–XIV вв., хранящихся в ЦГАДА СССР. Под ред. О. А. Князевской и др., Москва 1988.

Князевская, Чешко 1980: О.А. Князевская, Е. В. Чешко, *Рукописи митрополита Киприана и отражение в них орфографической реформы Евфимия Тырновского*, Ученицы и последователи на Евтимий Тырновски. Втори международен симпозиум Велико Тырново, 20–23 май 1976, София 1980, 282–292.

Красносельцев 1889: Н. Красносельцев, *Славянские рукописи патриаршей библиотеки в Иерусалиме*, Казань 1889.

Крылов 2022: Г. Крылов, [Рец. на:] *Исправление богослужебных книг при патриархе Никоне (1654–1666 гг.): Требник и Часослов: Сборник документов.* / Сост. Н. И. Сазонова. Томск, 2007. Богослов.ру: научный богословский портал. URL: <https://bogoslov.ru/article/319887>. Accessed March 10, 2022.

Левшина 2021: Ж. Л. Левшина, *Рукописи сербского правописания Российской национальной библиотеки: каталог*, Санкт-Петербург 2021.

Лившиц 2000: А. Л. Лившиц, *К вопросу о происхождении Онежской псалтири 1395 г., К 2000-летию Христианства. Византийский мир: искусство Константинополя и национальные традиции. Тезисы докладов Международной конференции. Москва 17–19 октября 2000 г., Санкт-Петербург 2000*, 40–41.

Мансветов 1882: И. Д. Мансветов, *Митрополит Киприан в его литургической деятельности. Историко-литургическое исследование*, Москва 1882.

Мансветов 1885: И. Д. Мансветов, *Церковный устав (Типик), его образование и судьба в греческой и русской церкви*, Москва 1885.

Мирковић 1956: Л. Мирковић, *Романов ѿиѿик*, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 13–14 (1956) 47–59.

Мирковић 1957–1958: Л. Мирковић, *Тѿиѿик архиеѿискоѿа Никодѿма*, *Богословље* 16/2 (1957) 12–19; 17/1 (1958) 69–88.

Московские кирилловские издания в собраниях РГАДА. Каталог. Вып. 3. 1651–1675. Сост. Л. Н. Горбунова, Е. В. Лукьянова, Москва 2003.

Мошин 1971: В. Мошин, *Рукоѿиси Пећке ѿаѿѿиѿѿиѿије*, *Старине Косова и Метохије IV–V* (Приштина 1968–1971) 5–136.

Немировский 2003: Е. Л. Немировский, *История славянского кирилловского книгопечатания XV–начала XVII века. Книга I. Возникновение славянского книгопечатания*, Москва 2003.

Немировский 2009–2012: Е. Л. Немировский, *Славянские издания кирилловского (церковнославянского) шрифта 1491–2000. Инвентарь сохранившихся экземпляров и указатель литературы*, Москва 2009–2012.

Пентковская 2009: Т. В. Пентковская, *Адаптация раннего болгарского перевода Иерусалимского типикона в Древней Руси (Рукопись РГАДА, ф. 381, № 45)*, *Кирило-Методиевски студии* 18 (2009) 323–340.

Пентковская 2018: Т. В. Пентковская, *Переводы Иерусалимского типикона в славянской традиции. Лингвистический аспект*, Москва 2018.

Пентковская 2019: Т. В. Пентковская, *Литургическая терминология Часослова 1491 г. издания Швайтольта Фиоля: к вопросу о происхождении*, XIII Загребинские чтения. Сборник статей по итогам международной научной конференции (3–4 октября 2018 года), Санкт-Петербург 2019, 330–340.

Пентковская 2020: Т. В. Пентковская, *Уставные указания Часослова РГБ, ТСЛ 17 и славянские переводы Иерусалимского Типикона, Palaeobulgarica / Старобългаристика* 44.2 (2020) 120–150.

Пентковский 1993: А. М. Пентковский, *Из истории литургических преобразований в Русской Церкви в третьей четверти XIV столетия (Литургические труды святителя Алексия, митрополита Киевского и всея Руси)*, *Символ* 29 (1993) 217–238.

Пентковский 2001: А. М. Пентковский, *Типикон патриарха Алексия Студита в Византии и на Руси*, Москва 2001.

- Пентковский 2004:** А. М. Пентковский, *Иерусалимский устав и его славянские переводы в XIV столетии*, Преводите през XIV столетие на Балканите. Доклади от международната конференция София, 26–28 юни 2003, София 2004, 153–171.
- Пичхадзе 2021:** А. А. Пичхадзе, *Грецизм мѣсимонѣ в древнерусской письменности*, Sub specie aeternitatis. Сборник научных статей к 60-летию Вадима Борисовича Крысько, Москва 2021, 426–429.
- Псалтирь слѣдованная*, Москва 1636.
- Розов 1914:** В. Розов, *Болгарские рукописи Иерусалима и Синая*, Минало. Българо-Македонско научно списание 9 (1914) 16–37.
- Савић 2014:** В. Савић, *Черепишки типик и његово место међу српским типикима*, Црквене студије 11 (2014) 577–598.
- Сазонова 2007:** Н. И. Сазонова, *Исправление богослужебных книг при патриархе Никоне (1654–1666 гг.): Требник и Часослов: сборник документов*, Томск 2007. Служебник, Москва 1651.
- Станковић 2003:** Р. Станковић, *Рукойисне књије Музеја Српске православне цркве у Београду. Водени знаци и дајширање*, Београд 2003.
- Станковић 2007:** Р. Станковић, *Водени знаци хиландарских српских рукописа XIV–XV века*, Београд 2007.
- Стоименов 2006:** Н. Стоименов, *Первый болгарский перевод Иерусалимского устава (XIV в.)*, дисс. ... кандидата богословия, Сергиев Посад 2006.
- Стоименов 2020:** Н. Стоименов, *Varia: Атонският превод на Йерусалимския типик. Сравнителен анализ на някои указания в месецословната част на преписите Slav. 13 и ЦИАИ 201*, Проглас 1 (2020) 102–111.
- Типографский устав: устав с кондакарем конца XI–начала XII века*. Под ред. Б. А. Успенского, Москва 2006.
- Титов 1916:** Ф. Титов, *Типография Киево-Печерской лавры. Исторический очерк*. Т. 1, Киев 1916.
- Трифуновић 2004:** Ђ. Трифуновић, *Типик архиепископа Никодима*, Београд 2004.
- Турилов, Мошкова 2016:** А. А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Каталог славянских рукописей афонских обителей*, Белград 2016.
- Христова-Шомова 2008:** И. Христова-Шомова, *Йерусалимският типик от библиотеката на Гръцката православна патриаршия в Йерусалим*, The Holy Land and the Manuscript Legacy of the Slavs. Ed. by W. Moskovich – S. Nikolova – M. Taube, Jews and Slavs 20, Jerusalem—Sofia 2008, 125–168.
- Цонев 1923:** Б. Цонев, *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека*, София 1923.
- Часовникъ*, Москва 1565.

Штавланин-Ђорђевић, Гроздановић-Пајић, Цернић (1986): Љ. Штавланин-Ђорђевић, М. Гроздановић-Пајић, Л. Цернић, *Опис ћирилских рукописа Народног библиотеке Србије*, Књ. 1, Београд 1986.

Andreev 2019: A. Andreev, *The 16th Century Expanded Slavonic Hirmologion and Its Additional Hirmoi*, *Ostkirchliche Studien* 68 (2019) 234–272.

Andreev: A. Andreev, *The Early East Slavic Horologion: A Review and Re-interpretation of the Sources*, *Proceedings of the Eighth International Congress of the Society of Oriental Liturgy* (forthcoming).

Andreev, Dalmat (Yudin) (2022): A. Andreev, Dalmat (Yudin), Hierom., *Kata Stichon Hymnography in the East Slavic Tradition*, *Religions* 13.1 (2022): 40. URL: <https://doi.org/10.3390/rel13010040>.

Checklist of Manuscripts in the Libraries of the Greek and Armenian Patriarchates in Jerusalem Microfilmed for the Library of Congress, 1949–50, Washington 1953.

Frøyshov: S. S. R. Frøyshov, *The Palestino-Byzantine Horologion: a First Attempt at Historical Overview and Typology*, *Catalogue of Byzantine Manuscripts (CBM). Subsidia* (forthcoming).

Getcha (2010): Job (Getcha), Archim., *La réforme liturgique du métropolitain Cyprien de Kiev. L'introduction du typikon sabaïte dans l'office divin*, Paris 2010.

Larin 2008: Vassa (Larin), Nun, *The Origins and History of the Royal Office at the Beginning of Matins*, *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata*, III s. 5 (2008) 199–218.

Matejic 1983: M. Matejic, *Slavic Manuscripts of the Fekula Collection: a Description*, Columbus 1983.

Matejic, Bogdanovic 1989: M. Matejic, D. Bogdanovic, *Slavic Codices of the Great Lavra Monastery: a Description*, Sofia 1989.

Matthes 1990: E. Matthes, *Katalog der slawischen Handschriften in Bibliotheken der Bundesrepublik Deutschland*, Wiesbaden 1990.

Orationes Linguae & Caractere Moscoviticae, Bruxelles 1967.

Parpulov 2014: G. Parpulov, *Toward a History of Byzantine Psalters ca. 850–1350 AD*, Plovdiv 2014.

Petrovski 1908: A. Petrovski, *Historie de la rédaction slave de la liturgie de saint Jean Chrysostome*, *ХРΥСОСТОМІКА. Studi e ricerche intorno a S. Giovanni Crisostomo*, Roma 1908, 859–928.

СЛОВЕНСКИ САВАИТСКИ ЧАСОСЛОВ:
ПРЕЛИМИНАРНИ ПРЕГЛЕД ИЗВОРА

АЛЕКСАНДАР АНДРЕЈЕВ

У досадашњим истраживањима историје словенског Часосолова проучени су најстарији преписи ове богослужбене књиге и представљена је њихова типологија, али проучавање реформе Часослова која је била предузета приликом увођења Јерусалимског типика у словенским земљама тек треба да буде истражена. Истраживачи су се до сада у значајној мери дотакли само једног извора, тзв. *Псалтира с њоследовањем митрополијта Киријана*. У овом раду дат је преглед и прелиминарна класификација словенских извора „саваитског” Часослова, почев од најстаријих преписа па све до првих штампаних издања. Аутор објашњава термине *Часослов* и *Часовник*, описује кључне богослужбене одлике сваког појединачног типа и издваја посебну редакцију Часослова који постоји искључиво у српским рукописима. Аутор, такође, анализира функцију архаичне службе, познате као *средња њавечерњица*.

Кључне речи: *служење Часова, служба дана, Јерусалимски типик, Slavia Orthodoxa, Часовник, Часослов, Псалтир с последовањем, средња павечењица.*

ПАРАКЛИС СВЕТОМ КРАЉУ СТЕФАНУ ДЕЧАНСКОМ

АЛЕКСА КАРАЈИЋ*

Айспиракћ: Бављење старим српским књижевним наслеђем увек захтева низ упоредних радњи које, по правилу, треба да олакшају приступ књижевном делу, а тиме и да помогну у настојању да се прикаже његова природа. Као увод у једно шире постављено истраживање, у раду се доноси издање најстаријег познатог преписа *Параклиса светом краљу Стефану Дечанском* (Дечани 134). Тим поводом, рад настоји да систематизује досадашња научна сазнања о параклисима уопште, али и да понуди нове могућности за њихово разумевање, и то управо на примеру параклиса Стефану Дечанском.

Кључне речи: параклис, канон, химнографија, исихазам, култ, издање текста, Стефан Дечански, Никандар Белајац

Појава параклиса у јужнословенској богослужбеној пракси везује се за период од друге половине XIV века,¹ те приликом његовог разматрања ваља узети у обзир неке од културно–историјских претпоставки с почетка тога столећа. Најпре, литургијска реформа са постепеним увођењем јерусалимског типика² узроковала је, барем на неко време, флексибилнији однос према богослужбеној пракси, а самим тим и према књижевној продукцији.³ Постојеће службе великим празницима се усложњују по троделној структури (мала, велика вечерња и јутрење), а за „мале” прославе и новоканонизоване свете састављају се додатни, нови текстови. С друге стране, ова се реформа несумњиво налази

* aleksakarajicvitas@gmail.com

¹ Суботин-Голубовић 2020, 170.

² Богдановић 1991, 164; Йовчева 2009, 536; Йовчева, Тасева 2009, 511.

³ „У словенском, па тако и у српском богослужењу један од најистакнутијих делова службе јесте канон. И управо он је уз још неке делове, усложњавајући своје присуство у служби (већи број, укрштање канона), обележио виши степен у развоју химнографског жанра, условљен пре свега увођењем Јерусалимског типика у богослужбену праксу.” (Шпадијер 2003, 343.)

у тесној вези са таласом нових превода текстова византијске химнографије,⁴ са којима параклиси – најраспрострањенија химнографска новина XIV века⁵ – добијају своје место у новој богослужбеној пракси. Поменути распрострањеност параклиса није тешко објаснити. Они најчешће чине компилацију⁶ делова постојећих химнографских састава (тропара, стихира, канона...), али, за разлику од служби, параклиси нису део календарског богослужбеног циклуса. Отуда, састављање параклиса испрва није морало тежити оригиналности, нити одговарати строгом богослужбеном распореду годишњег круга. Службе часних параклиса вршене су по потреби,⁷ према сопственом обрасцу.

Термин „параклис“, ή παράκλησις⁸ – призив, обраћање или молба за помоћ⁹ – у богослужењу источноправославног обреда означава један нарочити вид култног обраћања. Постојало је – а и даље, чини се, постоји – извесно колебање када је реч о именовању састава овог типа. У заглављима њихових преписа најчешће стоји Параклисиς (вє)томоу..., Ч(ь)ст(ь)нь параклис(ь) с(вє)томоу... или Ч(ь)стны параклис(ь) прѣс(вє)тѣи Б(о)городици..., чиме се указује на природу молитве која следи – молба за посредовањем – и коме је она упућена. Међутим, врло рано је примећено да основу параклиса¹⁰ чини нарочита врста канона: канон(ь) м(о)л(ь)бнь, односно „молабни“ канон, који своје исходиште има у октоиху.¹¹ Прве забуне у проучавању могле су настати приликом откри-

⁴ Богдановић 1991, 166; Ђовчева 2009, 537 („Смята се, че първообразите на тази микрожанрова форма (параклис) възхождат към ранен етап на византийска книжнина, но едва към XIII–XIV в. тя става актуална и заема важно място в химнографската продукция – сред най-изтъкнатите автори са Теодор II Ласкарис (XIII в.), видните деятели на XIV в. Филотей Кокин, Григорий Синаит и Никифор Каллист Ксантопулос, по-късно поети, като Марк Евгеник (1394/1395–1446 г.) и др.”)

⁵ Ђовчева 2009, 537; Ангешева 2009б, 535.

⁶ Кожухаров 1976, 42; Ђовчева 2009, 537.

⁷ Убипарип, Тријић 2015, 73; Суботин-Голубовић 2018, 105; Subotin-Golubović 2021, 54.

⁸ Сложеница предлога παρά, „длизу“ и глагола κἀλέω „(до)звати именом“ (алт. κλέω „прослављати”); уп. са κλαίω „туговати, јадиковати, ридати, плакати због нечега или некога”.

⁹ Горски, Мајнарић 2005, 313.

¹⁰ Трифуновић 1970а, 313.

¹¹ „Треба нагласити да молабни канони у параклисима [...] следе схему која је карактеристична за каноне Богородици који се у Октоиху поју свакога дана на по-вечерију.” (Суботин-Голубовић: 2011а, 103). Поводом параклиса светом Николи Мирликијском још и: „The choice of canon for this paraklesis is also understandable – canons from the Octoechos are paraclytic in nature and thus better suited for the

вања низа преписа појединачних канона означених као „молабних”,¹² а који нису, из практичних разлога, преписани у виду „пуног” параклиса, нити су тако названи.¹³ С тим у вези, словенско рукописно наслеђе познаје читаве зборнике канона, одакле су они и преузимани, према потреби. Терминолошка забуна основана је на метонимијском преносу који је параклис као целина претрпео, поставши – по молабном канону – „молабан”/„молебан” или „молепствије”. Ипак, можда бисмо најмање погрешили ако бисмо пошли трагом оног терминолошког разграничења које је констатовао Ђ. Трифуновић још 1970. године, говорећи о молабном канону као о саставном делу веће целине – молепствија, односно параклиса.¹⁴ Том се линијом можемо кретати и у сагледавању како структуре параклиса као богослужбене радње, тако и тематско-мотивских и стилских особености молабног канона као састава који нуди могућност и простор за оригинално књижевно стварање, али са јасним идејним упориштем. Њихово појављивање сведочи о дубокој самосвести културе српског средњег века, која одражава потребу за неговањем „једног особеног система вредности, једне живе, своје естетике.”¹⁵

С друге стране, XIV век доноси у развијеном облику и један битан културни образац који ће прожети тадашњу књижевну продукцију православних Словена. Иако недовољно истражен, утицај исихазма на стару српску књижевност можда свој резултат налази и у параклису, не само као врсти богослужења са нарочитим молитвеним обраћањем, већ и као типу текста са новим, не само литургијским, захтевима.¹⁶ Примера ради, молитвено обраћање светоме или Богородици за *йосредовањем* пред Господом, што је средишњи моменат параклитичних

---

paraklesis than canons from menaion services...” (Subotin-Golubović 2021, 58; подвукао А. К.)

¹² Такви су, рецимо, бројни молабни канони сачувани у рукописним збиркама манастира Хиландара (нпр. *Каноник* – Хил. 342) и Високих Дечана (нпр. *Параклиџик Јована Дамаскина* – Деч. 113). Такође, треба имати у виду да су „канони који се поју Богородици на повечерју у суботу, понедељак, уторак и среду означени као *молабни канони*.” (Суботин-Голубовић 2011, 54.)

¹³ „In Serbian written sources we come across both names – *moleban* and *paraklesis*.” (Subotin-Golubović 2021, 54.)

¹⁴ Трифуновић 1970, 313; Трифуновић 1970б, 318.

¹⁵ Богдановић 1997, 263.

¹⁶ Богдановић 1991, 179.

састава,¹⁷ може се посматрати као она инстанца исихастичке мистике по којој се „премошћује трансцендентални јаз између божанства и створеног, посебно – човековог света.”¹⁸ Отуда се захтеви текста параклиса одликују новим тематско-мотивским склоповима, који врхуне у тежњи за спајањем иманентног и трансцендентног, као и у приказивању светог посредника као аскезом преобраћеног „сазрцатеља” неизрецивог и заштитника стада Господњег.

Структура параклиса је веома стабилна.¹⁹ Њу чине уводне литургијске напомене са 142. псалмом, тропаром светоме, богородичним, малом јектенијом и 50. псалмом, који својим покајничким (параклитичним) тоном наговештава канон. Након молабног канона (са сугубом јектенијом и кондаком светоме после треће песме, још једном јектенијом, јеванђелским чтенијем и стихиром након шесте песме, и катавасијама након сваке песме канона), најчешће долазе три молабне стихире, уз завршне литургијске напомене. Наведена структура је, у погледу позиције микрожанрова који је чине, готово непромењива, мада може доћи до извесних одступања када је реч о броју (и обиму) јектенија и стихира иза канона. Сваку од осам песама молабног канона чине, поред ирмоса,²⁰ четири тропара, од којих је последњи богородичан.

Може ли се, онда, говорити о параклису као о жанру старе књижевности?²¹ Постоји ли нешто што би га у поетичком смислу јасно разликовало од других облика химнографије, то јест шта би била његова *differentia specifica*? Несумњиво је да постоји скуп обавезних чинилаца²² који параклису обезбеђују самосталност и у поетичком (књижевном) и у литургичком (богослужбеном) погледу.²³ Проблем

¹⁷ Суботин-Голубовић 2020, 162.

¹⁸ Богдановић 1991, 179.

¹⁹ Убипарип, Тријић 2015, 83–84; Суботин-Голубовић 2018, 106, Subotin-Golubović 2021, 56.

²⁰ Однос ирмоса и тропара у изворним српским канонима још увек није истражен (Трифунковић 1990, 115, 130). Значајно би било, за почетак, установити на основу ког критеријума су одређени ирмоси (као познате „прве строфе” – најконзервативнији део текста сваког канона) улазили у састав и постајали „образац” тропара нарочитог типа канона (покајног, молабног, хвалитног итд.).

²¹ Ђ. Трифунковић ће први говорити о параклису као о жанру. (Трифунковић 1970в, 299.)

²² Трифунковић 1966, 62.

²³ „Цело то литургијско збивање кроз које теку стари српски књижевни текстови има, дакле свој ритам: Типик служи да обезбеди правилност у смењивању

жанровске одредивости²⁴ типа састава какав је параклис једним својим делом почива на синкретичности средњовековне химнографије у њеној актуелизацији. Истовремено, његова особеност се ослања не само на културно-историјске прилике православних Словена друге половине XIV и прве половине XV века, већ и на неке специфичне црте српског духовног искуства тога доба.

Треба имати у виду да историја проучавања, међутим, није велика: часним параклисима је тек у новије време посвећена научна пажња. Српско рукописно наслеђе познаје два зборника параклиса²⁵ и низ појединачних преписа, од којих су тек неколика издата.²⁶ Систематичнији рад на параклисима сачуваним у српском али и јужнословенском рукописном наслеђу, више критичких издања, као и разматрање могућности њиховог типолошког разликовања, олакшало би приступ проблему њиховог жанровског одређења.

*

Параклис светом краљу Стефану Дечанском није непознат научно²⁷ и широко²⁸ јавности. Тренутно су нам позната четири преписа овог параклиса у српском рукописном наслеђу, од којих се три налазе у дечанској збирци,²⁹ а један у Архиву САНУ.³⁰ Као оригинално дело српске

текстова и радњи; он треба да ритмизује књижевну материју, у стварном, људском простору и времену.” (Богдановић 1997, 265.)

²⁴ Детаљно о проблему жанра: Шпадијер 1996.

²⁵ Убипарип, Тријић 2015; Subotin-Golubović 2021.

²⁶ Богдановић 1975; Тријић, Убипарип 2010; Суботин-Голубовић 2004; Суботин-Голубовић 2011а; као и издања приређена у *Србљаку* из 1970. године (Трифунровић 1970.).

²⁷ Поред *Задругиног Србљака* из 1970. године са пропратним текстом Ђ. Трифунровића (Трифунровић 1970а, 318–231), овом параклису пажњу су посветили и Стефан Кожухаров (Кожухаров 1976, 42), Димитрије Богдановић (Богдановић 1991, 229–230), Даница Поповић (Поповић 2005, 171–172) и др.

²⁸ Параклис или „молебан” светом краљу улази у типик седмичног богослужбеног круга и неизоставан је део литургијског живота братства манастира Високи Дечани, и познато је да се у новије време служи свакога четвртка. Примера ради, јеромонах Дионисије у свом дневнику с почетка XX столећа помиње да је „на сам празник [...] служен молебан Св. Краљу” (Дионисије 2020, 99), што иде у прилог осветљавању континуитета појања ове службе у Дечанима.

²⁹ Богдановић и др. 2011.

³⁰ Трифунровић 1970а, 318.

химнографије, текст канона овог параклиса улази у састав *Србљака* из 1970. године, у популарном издању Српске књижевне задруге.³¹ Наиме, у његовом другом тому, *Молбени канон свейоџе краљу* непознатог писца публикован је по први пут, и то у преводу на савремени српски језик. Уз транскрипцију српскословенског текста,³² Задругино издање доноси и први пропратни текст новијег датума посвећен овом саставу. Поредeћи Цамблакову *Службу Сѣфану Дечанском* са молабним каноном, Ђ. Трифуновић је констатовао да је аутор параклиса извесне „строфе” преузео од Цамблака.³³ Уз стилистичке чиниоце које је том приликом сагледао, Трифуновић је указао и на то да је параклис морао настати када је служба „ушла у обичај и постала позната.”³⁴ У својој *Историји сѣаре срѣске књижевности*, с друге стране, Д. Богдановић његов настанак смешта у неодређено време пре пада Деспотовине. Дакле, шири временски оквир настанка овог дела омеђен је састављањем првог химнографског дела Стефановог култа, Цамблакове *Службе* (око 1405), и коначним нестанком самосталне српске државе (1459).

Међутим, конкретан узрок састављања овог параклиса је непознат,³⁵ али је јасно да је настао на темељу колективног осећања несигурности пред извесним страдањем (Многыи оѣдръжици напастьи [...] ѿт нашѣдших нас(ъ) скръѣћи сѣхрани). Заједница се обраћа светом краљу за помоћ (к[ъ] тебѣ приѣгаѣмъ славнѣ, ѿ х(ри)(то)въ конне стѣфанѣ [...] нъ јако нмы дръзновеніѣ јако великонценитъ · сего низложн шетаніа), који је присутан кроз своје нетљене мошти (Хвалимъ се ракоу моштен твоих · н красочѣи се стѣфанѣ · любовію цѣлоующе и приѣмлюще исцѣленіѣ).³⁶ С обзиром на често помињање моштију светог, канон је настао по свој прилици у Дечанима или у некој од околних испосница, за службу у дечанском храму,

³¹ О овом питању и темељно о рецепцији овог издања: Плаовић 2021, 395–415.

³² Према препису из *Зборника САНУ* 273, који се приближно датира у 1580/1. годину. (Трифуновић 1970а, 318.)

³³ Трифуновић 1970б, 318; Кожухаров 1976, 42.

³⁴ Трифуновић 1970б, 318.

³⁵ “...The petitioner can seek protection in times of natural disasters, earthquakes, hunger, external enemy attacks or civil strife...” (Суботин-Голубовић 2018, 54.); уп. „Употребљават се в както в общественото, така и в частното богослужение: при градски шествия (литиѣ), в случай на природни бедствия, войни, вражи набези, местни празници...” (Йовчева 2009, 537.)

³⁶ Мотив окруживања кивота са моштима светог представља варијанту старозаветног мотива Давидовог играња пред ковчегом: Томин 2002.

где се краљеве мошти налазе од 1334/5. године.³⁷ Овај текст одражава читаву једну етапу у развоју култа Стефана Дечанског, коју су условила битна историјско-политичка кретања поткрај XIV века. Након Косовске битке (1389) долази до наглог ширења култа кнеза Лазара. Његово косовско опредељење можда би могло да се сагледа и као историјски (иманентни, појавни) облик поменутог исихастичког премошћивања јаза између иманенције и трансценденције. Најпре окруњен земаљским, потом и небеским венцем славе, Лазар је постао узор светог владара – цара и мученика – и као такав утицао на развој нарочитог типа владарске светости.³⁸

Таквој светости, са елементом мучеништва, прилагођава се и лик Стефана Дечанског, уклапајући се у „за потребе култа кнеза Лазара створену матрицу.”³⁹ Премисе на којима је изграђен лик Стефана Дечанског у *Параклису*, који трудбеника кроз подвиг уздиже на виши ступањ духовне егзистенције,⁴⁰ могу се довести у везу са темељним принципом учења Григорија Синаита – „делање је усхођење ка созерцању.”⁴¹ Јер „цар и мученик бивши”, он је сада приказан као „гледатељ неизрецивог” – онај који „светлости предстоји тросунчаној” и „дарове приноси Господу.” Сачувавши чисто срце и мисао „незапљениву у тљеном и непостојаном”, свети краљ се објављује као достојан заступник пред Богом. С тим у вези, Даница Поповић закључује да је снажно наглашена *йосредничка улоја* Стефана Дечанског главна новина коју, у контексту развоја његовог култа, нуди овај састав.⁴²

Сам текст параклиса, у свом најстаријем познатом препису, започиње врло сведеним литургијским напоменама пред којима се у заглављу наводи устаљено култно именовање светитеља коме је параклис састављен: *с(вѣ)тоѡмъ великом(оу)ч(ѣ)никомъ иже въ ц(а)рѣхъ стефану*. Скраћено навођење уводних типикарских напомена (намењених појцима) и устаљених молитава може ићи у прилог претпоставци да је овај текст, као и остали текстови из овог кодекса, био намењен (архи)јереју. Додатно поткрепљење тој претпоставци се може тражити у садржају сваке од

³⁷ Поповић 2005, 152.

³⁸ Ангушева 2009в, 527–528.

³⁹ Марјановић-Душанић 2007, 361.

⁴⁰ Богдановић 1991, 178.

⁴¹ Пигољ 2021, 50.

⁴² Поповић 2005, 171–172.

три јектеније,⁴³ које искључују прозбе за (архи)јереја или настојатеља. Након уводног 142. псалма и стихова на в(ог)ъ г(оспод)ъ и яви се намъ долази тропар светоме четвртог гласа (Въ трѣпѣни до бл҃гострад[а]льныхъ подвигъ твоихъ), и слава и ниња са богородичним тропаром, преузетим из општег молабног канона Богородици (Къ в(огороди)ци прилежно и нини притѣмъ). Следи прва од две јектеније чије прозбе упућују, по општем обрасцу („ниѣ рекъ”) на неодређеног „раба божијег” – појединца, а не за заједницу, на основу чега је могуће упустити се у разматрање потребе за богослужењем овог типа, будући да јектеније могу очувати и нај-конкретнији слој богослужења уопште. Потом долази возглас јереја, такође дат скраћено, и 50. псалам, који својом покајничком садржином уводи у појање канона.

Сам молабни канон има стабилну структуру од осам песама које су без изузетка састављене од ирмоса, три тропара светоме (од којих је последњи „на славу”) и богородичног тропара (на „и ниња”).⁴⁴ Ознака за појање катавасије долази након сваке песме канона у облику инципита, изузев на крају прве песме где је једино дата у пуном облику (сп(а)си ѿт бѣдъ рабы своѣ великом(оу)ч(е)н(и)чѣ х(ри)с(то)в стефане іако въси съ в(о)гомъ к[ъ] тебѣ пригѣгаем іако къ неокоришюу стапоу и прѣдстателю нашюу). Након треће песме не долази седалан, већ сугуба јектенија и кондак светоме четвртог гласа (Дроугаго константина стежа те цр(ъ)квы), а након шесте песме – кондак трећег гласа (Въ ц(а)рихъ бл(а)гоч(ъ)стно поживъ), прокимен четвртог гласа (Праведникъ іако финникъ) са стиховима и јеванђелско чтеније (Матеј 10, 16–22) у целости.

Стихиру шестог гласа (Д(ъ)н(ъ)съ западнаа страна веселит се), са јерејском молитвом (сп(а)си в(о)ж)е люди своѣ) и возгласом (М(и)л(о)стію и щедротами) прати наставак молабног канона, који се завршава са Достојно ксть. Након канона долази шест молабних стихира четвртог гласа, преузетих из Цамблакове *Службе Сѣефану Дечанском* (Іако тврдаа адаманта; Іако ѿтро свѣтлѣнише трѣпѣніа свѣтлостію; Іювь дрѣвѣи на вѣстоцѣ; Даль еси оукрашеніе дечаньскон цркви господи; Прїидѣте праздника любѣзнихъ сьставленіа; Безсѣмѣне ѿ божьствѣнаго доуха), завршне литургијске напомене са молитвама којима се заокружује целина параклиса: тропар светоме

⁴³ Јектеније по својој садржини представљају најмање конзервативан облик директног молитвеног обраћања управо због могућности интерполације прозби по потреби.

⁴⁴ Суботин-Голубович 2018, 105.

четвртог гласа, богородичан, сугуба јектенија, кондак четвртог гласа и возглас (Оуслыши ны боже спасителя нашъ), са отпустом.

Очигледно је, међутим, да *Часни ѱараклис Бојородици* са молабним каноном осмог гласа из Октоиха представља главни узор за састављање молабног канона светом краљу. Поред доследно преузетих ирмоса, почетак канона светом краљу у потпуности преузима готов образац зазивања молитвеника-посредника, уподобљавајући сам текст тропара култним особеностима светог коме је канон испеван. Наместо Богородице налази се Стефан Дечански.

БОГОРОДИЦИ	СВЕТОМ КРАЉУ
ПЕСМА I, ТРОПАР I.	
Многыѣмъ съдрѣжѣмъ напастъ · къ тебѣ прѣбѣгаю сп(а)сѣннѣа нскѣн · ѿ м(а)ти словоу и д(ѣ)во от лютихъ и ноуждѣнѣхъ мѣ сп(а)си	Многыѣмъ съдрѣжѣмъ напастѣмъ · к[ъ] тебѣ прѣбѣгаемъ славно, ѿ х(ри)с(то)въ вонне стефане · ѿт нашѣдѣшихъ нас(ъ) скръбѣн съхранн

*

Тренутно најстарији познати препис *Параклиса свейом краљу Сѣфану Дечанском* пронађен је у архијерејском чиновнику (Деч. 134) из рукописне збирке манастира Високи Дечани, који се датира у сам почетак XVI века (око 1500).⁴⁵ У богат садржај овог зборника нарочите намене, поред литургија, разних богослужбених чинова и требничких молитава, улазе и три параклиса: *Часни ѱараклис ѱресвѣтој Бојородици*,⁴⁶ *Часни ѱараклис ѱресвѣтој владичици нашој Бојородици и ѱрисногјевѣ Марији и свейом архијереју и чудотворцу Николи* (заједнички параклис), као и поменути параклис светом краљу, који се (за разлику од прва два) налази на крају рукописне књиге.

Део рукописне књиге који садржи параклис Стефану Дечанском (л. 248б–256а) исписао је Никандар Белајац, писар познатог раскошног

⁴⁵ У овој рукописној збирци налазе се још два преписа, из 1762. године (Деч. 150) и из прве деценије XIX века (Деч. 155): Богдановић и др. 2011, 595–598, 610–611.

⁴⁶ Реч је управо о узорном молабном канону Богородици осмог гласа, који се чита уторком на повечерју.

Белајској чети́воројеванђеља из 1494. године.⁴⁷ Његов полуустав одликује се крупним словима, махом писаним у више потеза, премда има и брзописних елемената. Поред тога што су слова изведена у крупним и сигурним потезима танким пером, приметна је њихова хоризонтална развученост. Такође, очигледна је наклоњеност одступању од писања *in continuo* – речи су у две трећине текста раздвојене. Читав кодекс је исписан српскословенским језиком и ресавским правописом, при чему наилазимо на различитости у третирању правописне норме.⁴⁸ Код писара Никандра, примера ради, преовлађује употреба њ над њ. Тешко је одредити се да ли писар уопште користи њ. У препису *Параклиса* примећује се постојање попречне црте на горњој линији реда приликом писања предлога кѡ и кѣ, нарочито када стоје на почетку реда, али вероватније је да су у питању серифи на танком „јер”, као залог уставног карактера писма. Постоје и усамљени случајеви овога типа у средини реда (нпр. у сѡрани првог тропара прве песме, или у сѡнрѣнѣ богородичног прве песме, итд), али таква је употреба неуједначена.⁴⁹ Поред тога, и употреба ѡ открива једну занимљиву тенденцију овог писара, која стоји у вези са употребом пајерка. У фреквентним речима, какве су предлози к/кѡ и ѡт/ѡ, писар каткад готово несвесно пропушта да забележи полугласник. На пример, у катавасији иза прве песме примећује се упоредна употреба к и кѡ (иакѡ кѡси сѡ к(ѡ)гѡмѡ к[ѡ] тѡкѡ прикѡгаѡ · иакѡ кѡ неѡборноѡу стѡпоу...),⁵⁰ док предлог ѡ, када га не бележи са надредним т, записује просто као ѡт, без полугласника (први тропар прве песме). С друге стране, употреба пајерка приметна је у неколико ситуација. Наиме, писар ће понекад заменити полугласник пајерком на крају наставка за прво лице множине презента глагола (нпр. радѡстѡ приносѡмѡ ти; припад[а]ѡмѡ ти с(кѡ)тѡ; д(ѡ)н(ѡ)сѡ вѡсхвалѡмѡ тѡ; молимѡ ти сѡ итд.), те на местима где се полугласник некада налазио (нпр. вѡнѡа, вѡнѡѡѡмѡ, хѡроуѡвѡмѡскаѡ, правѡдѡно, итд.), а доследно је присутан у сложеници тѡмѡ+жѡ (тѡмѡжѡ). Ово нам показује да је писар свестан колебања унутар правописне норме. Како гласовна вредност полугла-

⁴⁷ Познати писар из дечанске испоснице у Белаји (Давидовић 2016, 61.) исписао је следеће листове Деч. 134: л. 4–8; л. 107; л. 205–211; л. 218–266. (Богдановић и др. 2011, 536).

⁴⁸ Богдановић и др. 2011, 536.

⁴⁹ С тим у вези, издање овог преписа *Параклиса* доносимо као текст са доследно спроведеним једнојеровим правописом.

⁵⁰ Подвукао А. К.

ПАРАКЛИС СВЕТОМ КРАЉУ СТЕФАНУ ДЕЧАНСКОМ
(ДЕЧАНИ 134)

(248δ) Параклис(ь) с(вє)тоиѢ великои(оу)ч(є)никоу иже въ ц(а)рехъ стѣфановъ въ дєтах. (!)

По бл(аго)словєнїи иєреа .

С(вє)тын б(о)жє . Прѣс(вє)таа тронцє . С(ть)чє нашъ .

Прїидѣте поклоннѣ се .

Г(оспод)и оуслыши м(о)л(н)твоу, мою вьноуши м(о)лєнїє мое.

Троп(арь). Глас(ь) · ѧ .

Въ трѣпѣни доблєстрад[а]лныхъ подвигъ твоихъ. многообразныє раны прѣтрѣпѣль еси · и по кончинѣ своєи вѣнцъ сѣт б(о)га съ м(оу)ч(є)ничьскими ликы вьспрїєдлєши. и въ зємлю кропкихъ достоинно вьдварєши се блаженне · ѿ насъ х(р)и(с)та б(о)га моли даровати д(оу)шамъ нашимъ велїю м(н)л(о)спїє :-

Сл(а)ва И н(ы)ниа. Бо(городнчнь)

Къ б(огороди)ци прилєжно и н(ы)ниа припѣцѣмъ :-

Таже дїаконства.

Пом(н)лоуи нас(ь) б(о)жє по велицѣи м(н)л(о)сти (249а) твоеи молими ти се оуслыши ны и пом(н)лоуи :- ѿще молими се ѿ рабѣ б(о)жїеи нде р(єкь), ѿ м(н)л(о)сти, ѿ живопѣ · о здравїи и ѿ спасєнїи. и сѣтпоуцєни грѣховъ. и ѿ єже проспити се ємоу вьсакомоу прѣгрѣшенїю вољномоу и невољномоу. рѣцѣмъ вьси г(оспод)и оуслыши ны и пом(н)лѣи :-

Г(оспод)и пом(н)лоуи. ѿ.

Вьзглашаєтъ иєрен. Їѧко м(н)л(о)спїевъ и чл(овѣ)колюбцъ б(о)гъ еси :-

Таже. Пом(н)лоуи мє б(о)жє по велицѣи м(н)л(о)сти :-

Кансн(ь) м(о)л(ь)бнь с(вє)томоу · глас(ь). ѿ.

Пѣс(нь). ѧ. ирдос(ь). ВодѢ прош(ь)дѣ тако :-

Многыи обдрьжи ми напастьми. к[ь] тебѣ прибѣгаємъ славне. ѿ х(р)и(с)то)въ вонне стѣфанє. сѣт нашѣшихъ нас(ь) скрѣбѣи сьхрани :-

Боура велика и мєтѣжь. врага злоначелнаго . на насъ с(вє)те (249δ) подвиже се. нь тако ндеи дрьзновєнїє тако великондєннѣ. сєго низложн шєтанїа :-

Сл(а)ва

На цр(ь)ковь твою и стадо. єже създа и събра. тако скүднн рикающе, напастн оустрьдише се. нхже посрамн до конца :-

И н(ы)ниа

Бо(городитънь) · Сѡт тронце единого. м(а)ти д(ѣ)во рождышѣ. сего Ѱмоли
 бл[а]д[ы]ч[и]це. цр(ь)квалъ даровати съмиренїе. и людемъ твонмъ прощенїе :-~

Кат(а)васѣа · Сп(а)си сѡт бѣды рабы свое великом(оу)ч(е)н(н)те х(рн)с(то)въ
 стефане · ѡко вѣси съ б(о)гомъ к[ъ] тебѣ прибѣгаемъ. ѡко къ необоримому спльпоу
 и прѣдстателю нашему :-~

Пѣс(нь). Г. ірмос(ь). Н(е)б(е)сномоу кр(оу)гоу :-

Ц(а)р(ь)ствѣа носе дѣдиомоу. д(оу)ха нищетою сѡбогати се. тѣмъ и ц(а)р(ь)ство
 н(е)б(е)сное дарова ти се. нь (250а) не прѣзри спада твоего гласы. н(ы)ниа въ печали
 соущоу. тобою хвалимъ се :-~

Дивно житїе твое бл(а)женне. и прѣславнѡ трыпѣнїе. и тюдеса доспославнаа.
 ѡже с(вѣ)тыи твое мощи съдѣлаше. мнози бо твоего спада рапници. тобою праведно
 казнише се :-~

Сл(а)ва.

Мѣгла ѡже сѡт стр(а)стен оумъ нашего покриваетъ. къ свѣтоу зрѣти не
 оставляетъ. нь на те надѣемъ се стефане. сѡт б(ог)а дати намъ просвѣщенїе и
 сп(а)сенїе :-~

И н(ы)ниа ·

Радость тебѣ гаврїиль принесе вѣсц(а)р(н)це. и мы земльнын радостъ
 приносимъ ти. рад[о]уи се въпїемъ ти носило свѣта великаго. емоуже причестники
 нас(ь) сътвори м(о)л(н)твами си :-~

(250б) Сп(а)си сѡт бѣды рабы свое :-

Пом(н)лѣи насъ б(о)ж(е) по велицѣи м(н)л(о)сти тво[е]н : ѿце м(о)лѣи се
 г(оспод)оу б(ог)оу нашему н(со)ус(ь) х(рн)с(т)оу и с(вѣ)томоу великом(оу)ч(е)н(н)кѣ
 ѡже въ ц(а)рех(ь) стефаноу. избавити раба своего, нѣе р(екъ). сѡт вѣсакое скръби ·
 гнѣва бѣды и ноужде, и сѡт вѣсакое болѣзны д(оу)шевные и пѣлесныи. и сѡт вѣса-
 кое смьлрьпоносныи раны. и проспити емоу вѣсакое прѣгрѣшенїе волное и неволное,
 рѣчѣмъ вѣси :-

Г(оспод)и пом(н)лоуи · ѿ ·

Оуслыши ны б(о)ж(е) сп(а)сителью нашъ :-~

Ко[н]д[акъ]. Глас(ь). Ѧ. Под[обьн] · Вѣзн(е)се сїи се :-

Дроугаго костантїна (!) спежа те цр(ь)квы · бл(а)гоч(ь)спїемъ бл(а)женне и
 кротостю · правдою и м(н)л(о)спиниамъ. нь и великом(оу)ч(е)н(н)ка и спрад[а]лѣца
 истинїна. тѣмъ же и тобою красецїи се въпїемъ. стефанъ мнѣ похвала и оутврь(251а)
 жденїе :-~

Пѣс(нь). Ѧ. ірмос(ь). Оуслышахъ г(оспод)и съмогренїа твоего :-

Ц(а)рь и м(оу)ч(е)н(н)къ бывъ. зритель н(ы)ниа быс(тъ) нензреч(е)ннынмъ.
 надѣже и насъ поминан :-~

Врагъ и ратникъ рода нашего · прилогы и сѣти проспираетъ. насъ погоубити надѣе се :-

Сл(а)ва⁵³

Хвалимъ се ракою мѡщен твоих. и красѡуемъ се спесфане. любовію цѣлоующе и приемиюще нсцѣленіе :-

И н(ы)ня.

Коупина сказаше те. б(о)говидцоу на горѣ б(огороди)це дрѣвие. съхрани бо те емианоунахъ неспалимоу :-

Сп(а)си сѡт бѣдъ ра[бы] :-

Пѣс(нь). Ё. ірмос(ь). Просвѣти насъ :-

Просвѣти насъ м(о)л(и)твами ти с(вѣ)те. свѣтоу бо прѣдстоиши приисл(ь)тномоу. и смири стадо свое :-

Ц(а)ре оустрашила еси. и кнезе ни(251а)зложила еси. и н(ы)ня твое спадо рапоующихъ низложи :-

Сл(а)ва.

Бѣсове оубоаше се спесфане. тобою посрамлени. и н(ы)ня ч(ь)стными мѡщми прогонепъ се :-

И н(ы)ня.⁵⁴

Грѣхъ прѣваго чл(овѣ)ка адама · въ миръ съмрътъ вънесши. твоимъ рождѣствомъ прѣс(вѣ)тынымъ попрѣби се б(огороди)це :-

Сп(а)си сѡт бѣдъ[ь] :-

Пѣс(нь). Ѕ. ірмос(ь). М(о)л(и)твоу си про[лѣю] :-

Дары приносе г(о)с(поде)ви · м(н)л(о)спиніе и правосѡдїе. вѣроу и незлобіе. надеждоу же и любовь. иже и прослави те, славою неплѣною :-

Чисто ср[ь]дце съблюдае · и помысль неплѣнаема · въ плѣнныхъ и несоещїхъ. тѣмъ же спадѣ твоемоу, къ б(ог)оу быс(ть) ходапан :-

Сл(а)ва⁵⁵

Вѣнцемъ земаднаго ц(а)р(ь)ствїа, вѣнча се прѣвѣе спесфане. н(ы)ня же трбл(а)женне · н(е)б(е)снаго ц(а)р(ь)ствїа вѣнцемъ, сѡт х(ри)с(т)а оувѣзе се:-

(252а) И н(ы)н(я)⁵⁶

Херувїмскаго прѣстола. яви се ч(ь)стнѣише. чрѣво б(о)говьмѣстимое твое. б(о)городитељнице ч(и)стаа. вл[а]д[ь]коу вымѣстивши :-

Сп(а)си сѡт бѣдъ :-

⁵³ На маргини.

⁵⁴ На маргини.

⁵⁵ На маргини.

⁵⁶ На маргини.

Ко[н]д[акъ]. Глас(ь). ѿ. Дѣва д(ь)н(ь)сь :-

Въ ц(а)рнхъ бл(а)гоч(ь)спно поживъ. спрад[а]нѣа поуѣть прош[ь]дъ велед(оу)шьнѣ. и спрад[а]лѣемъ равнотѣстнѣ вѣнчаникъ явилъ се еси. и цр(ь)квы твоѣа прославѣетъ те славно. с(вѣ)тлымъ бл(а)гоуханнымъ мошмъ твомъ Сс(вѣ)щаема. тѣмъже починѣемъ и пѣнно въпѣемъ ти. сѣтъ бѣдъ избави м(о)л(н)твами твоими с(вѣ)те :-

Прок(н)иень). Глас(ь). ѿ. Праведникъ тако финиксъ.

С[тих] · Насаждень ·

ѿ(ань)г(ѣ)лѣе сѣтъ мѡф(ѣа) ·

Р(ѣ)те г(оспод)ъ свонѣ оученикомъ, се азъ послаю васъ, тако сѣце посрѣдъ вѣкъ. боудете оубо моудри тако смѣе, и цѣли тако гол8(252b)вѣе. вѣнемлите же сѣтъ чл(овѣ)къ. прѣдадеи бо ви на сынѣиша. и на съборицихъ ихъ быють васъ. и прѣдъ вл[а]д[ы]кы же и ц(а)ре ведени боудете мене ради. въ свѣд[ѣ]телство нѣмъ, и ѣзникомъ · егдаже прѣдадеи ви, не пѣтѣте се како или чѣто възгл(агол)ѣте. дас(ть) бо се вамъ въ тѣ часъ, чѣто възгл(агол)ѣте. не вы бо боудете гл(агол)юще, нъ д(оу)хъ сѣ(ть)ца вашего гл(агол)ѣи въ васъ. прѣдас(ть) же братъ брата на съдѣрътъ, и сѣ(ть)цѣ чѣдо · и въстануѣтъ чѣда на родителѣе, и оубиють ю · и боудете ненавид[ѣ]ни въсѣми илени моего ради. прѣтѣрпѣвы же до конца, тѣ сп(а)сень боудетъ :-

Слава.

За великом(оу)ч(ѣ)н(н)ка молишъ ·

И н(ы)ни ·

За б(огороди)це ·

Сп[и]х[и]ра · Глас(ь) · 5⁵⁷

Д(ь)н(ь)сь западниа страна веселии се. мошми твоими красе(253a)щи се. и мы рабы твои сѣе събѣемлюще. сѣтъ д(оу)ше въпѣемъ ти. оугодниче х(ри)с(то)въ и прѣдстателю теплымъ стефанѣ. не прѣмлыи сѣ нас(ь) м(о)лѣе се къ г(оспод)оу :-

Сп(а)си б(ож)ѣ люди свое.

Г(оспод)и пом(н)лоуи, вѣ ·

Възглаш(аетъ). м(н)л(о)спію и щедротами ·

Пѣс(нь). 2. irmos(ь). Иже сѣтъ юден :-

Ц(а)р(ь)спѣа насѣдникѣ. и великом(оу)ч(ѣ)н(н)те стефанѣ вѣнчаниче · ц(а)р(ь)спѣю насъ н(ѣ)б(ѣ)сномоу спод[о]бы, моучении избавѣе :-

Стефану зѣламоу. и сѣтъ с(вѣ)щеннѣишомоу. житію и илени, ты печатъ показа се · явише бо се моши твоѣ. лоуѣтъ сл(ь)нных(ь) свѣтаѣише :-

Сл(а)ва.

⁵⁷ На маргине.

Имѣе дръзновеніе. іако правдѣно ц(а)р(ь)спвовав. и неправедѣно поспрад[а]въ.
спадѣу твоемоу сѣт б(ог)а, проси съмиреніе :-~

И н(ы)н(ѣ)

Стѣноу те х(р)истіансѣм(ь), и надеждѣ (253b) сп(а)сеніа · б(ог)ъ изъбра
вл[а]д[ы]ч[и]це. тобою бо намъ іав[и]лъ се плытоносѣць. падши ообразъ собою
обнавляє :-~

Пѣс(нь). ѿ. ірмос(ь). Ц(а)ра н(е)б(е)снааго егѣ[же] :-

Въ тръпозѣхъ мыслѣныхъ · іако великомоуѣеникъ · въдварае се и анкоуе · поди-
нан рабы свое · мѣлещи те стѣфане :-~

Краснаа мѣра сѣдрѣе. жестокаа и прискръбѣнаа · въ мыслѣ поуѣлае се славне
тѣмѣе красотою въспитиоу оуѣла те вл[а]д[ы]жа непѣнѣноу :-~

Бл(аго)с(ло)виць о(тѣ)ца и с(ы)на и с(ве)таго д(оу)ха г(оспод)а :-~

Д(а)в(и)доу възлюбленномоу. и свѣд[ѣ]тельствованномоу сѣт б(ог)а. ревнителъ
показа се. вѣроу и напасѣни. нь ты величаниши. кр(ь)щеніемъ и м(оу)ч(е)ніемъ :-~

И н(ы)нѣ.

Рыторъ многовѣщанныхъ. оумъ мракомъ покриваетъ се, (254a) въсенепорѣнаа
· зачѣтїе прѣб(о)ж(ь)ств(ь)ное непостѣжоуѣе. оумнымъ силамъ непостѣжное :-~

Хвалиць бл(аго)с(ло)виць.

Сп(а)си сѣт бѣдъ рабы свое :-

Пѣс(нь). ѿ. ірмос[ь]. Въспитиѣ те б(огороди)цѣ :-

Лѣвъ д(оу)шегоуѣени. неистовитъ се оуѣоде. и пожрѣти нападае малое спадѣ
твое. еже оуиножѣ стѣфане. сѣхъ чѣлюсти съкроушивъ :-~

Стрѣланіа мл[а]д[ѣ]н[ь]цѣ. вѣсомъ нахожденіа, на те надѣюще се въдѣнѣемъ.
тѣмъ бо быс(тѣ) прогонителъ и намъ покровителъ :-~

Сл(а)ва⁵⁸

Припад[а]емъ ти с(ве)тѣ. и оубѣмлемъ любовію. цѣлоующе въждѣлѣнные
моуши. и слѣзѣми зовоуѣе. сп(а)си насъ славне м(о)л(и)твами ти :-~

И н(ы)нѣ

Чюдо прѣвеликое. иже чюдѣнаатворен показа г(оспод)ь. несказанно (254b)
въселѣвъ се въ д(ѣ)воу. и нечрѣч(е)нно плытоносѣць прошѣ. на сп(а)сеніе людемъ
своимъ прѣб(о)ж(ь)ствѣнымъ :-~

Таже дос(то)нно ис(тѣ) ·

Потом(ь) ст[и]х[и]ры. Глас(ь) · ѧ · Под[обьнъ] · Іѧко добѣла :-~

Іѧко тврьдаа адаманѣта. въсѣл(а)женне стѣфане. съшьдше се д(ь)н(ь)съ
въсхвалиемъ те · іако въ напасѣхъ прѣтрѣпѣ. и съмрътъ под[и]еть неправедноу.

⁵⁸ На маргини.

іако да двонмь даромь спод[о]бнїѣ те х(рн)с(тось), егоже възлюбилъ еси. ц(а)р(ь)скон
дїадимѣ. и вѣнцоу м(оу)ч(е)ничьскоу :-~

С[ти]х · Праведникъ іако ·

Іако 8про свѣплѣнше трьпѣнїа свѣтлостїю · доспославне показа се. тѣмъ же
и съпнѣюп̃ се с(вє)щеници и ц(а)рїе. иноци и мирсцїи · богатїи и нищїи · ковчегу
припад[а]юще, с(вє)тых(ь) ти мощен · и сс(вє)щенїе прїемлюще :-~

С[ти]х · Насаждєнь въ домоу г(оспод)ни :-~

(255а) Ісѡвъ дрѣвѣ на вьсоцѣ. славнь и млквнтьнь. б(о)гочытъць и правед-
нь. незлобнѣ и м(н)л(о)стнѣ и м(оу)ч(е)н(н)комь начело. нь и стефанъ на западе.
славою и богатствомь неплѣнныимь. іако воннъ вьсѣхъ ц(а)ра. и страд(а)лцємь
испльнєнїе :-~

С(ти)х · Днѣвнь б(ог)ъ въ с(вє)тых(ь) свонх :-~

Даль еси оукрашенїе дєчаньскон цр(ь)кви г(оспод)и · стефана твоего оугодника.
чюдеса съдѣвающа, и исцѣленїа чотєща. въ славоу твонх дарованїи. тѣмъ же ти
б(о)ж(ь)спївное сьмопрєнїе славимь. іс(оус)є вьсєслїне. сп(а)сє д(оу)шамь нашимь :-~

Сл(а)ва · Гл(а)с(ь) · ҃ї.

Прїндѣте праздника любьзныхъ съсавленїа. прїндѣте ликъ съсавнмь. прїндѣте
вѣнчанмь пѣсньмн. вѣнцємь тьзонмѣннѣаго стефа(255б)на. того ревнующе иже
къ б(ог)оу любви. и трьпѣнїа похваляюще. вьспинѣ бо до конца прѣптрьпѣ въ
законѣх г(оспод)них(ь). и ноужданую сьдрьпѣ под[н]єть роуками оубїисъвнымн.
и къ нємоу възпыїємь. многострад[а]лнє и прѣбл(а)женнє. ѡбыпѣлъ юже сътворилъ
еси. въ нєнже ч(ь)спнѣмь ти мощємь стапи изволилъ еси · и стадо иже събралъ еси ·
схраниан и покриван. іако нмѣе къ х(рн)с(т)оу дрѣзновєнїе :-~

И н(ы)н(ѧ)⁵⁹

Бєзсѣмєнє сѣт б(о)ж(ь)спѣвнаго д(оу)ха. волюю бо сѣ(ть)ца зачєла еси с(ы)на
б(о)жїа. сѣт сѣ(ть)ца бєзъ м(а)п(є)рє прѣждє вѣкъ соуща. насъ же ради испєкє
бєз(ь) сѣ(ть)ца быкша · плытїю породила еси. и мл[а]д[є]нца млѣкомь пипѣла еси
· тѣмъ же нє прѣспан моєщи · н(256а)збавити се сѣт бѣдъ д(оу)шамь нашимь :-~

С(вє)ты б(о)жє · Прѣс(вє)птаа тронцє · Сѣ(ть)чє нашъ ·

Троп(арь) · Бъ трьпѣни довлєспрад[а]лныхъ ·

И къ б(огороди)ци прилєжно ·

Потомь Пом(н)лоуи нас(ь) б(о)жє ·

И прочаа, іакоже пишєть на, ҃ї · пѣснн ·

Вьзлаш(аєть) Оуслыши ни б(о)жє сп(а)ситєлю нашъ ·

Ч(ь)спнѣишю ·

И сѣтоу(сь) :-~

⁵⁹ На маргини.

ЛИТЕРАТУРА

- Ангушева 2009а:** А. Ангушева, *Исихазъм и исихастка реформа*, История на българската средновековна литература, София 2009, 519–521.
- Ангушева 2009б:** А. Ангушева, *Българската преводна и оригинална литература през XIV век: жанров и тематичен обхват*, История на българската средновековна литература, София 2009, 535.
- Ангушева 2009в:** А. Ангушева, *Нови идейно-тематични и естетически акценти в литературната продукция*, История на българската средновековна литература, София 2009, 522–534.
- Богдановић 1975:** Д. Богдановић, *Песничка творенија монаха Јефрема*, Хиландарски зборник 4, САНУ, Београд 1978, 109–129.
- Богдановић 1991:** Д. Богдановић, *Историја стваре српске књижевности*, Београд 1991.
- Богдановић 1997:** Д. Богдановић, *Студије из стваре српске књижевности*, Београд 1997.
- Богдановић и др. 2011:** Д. Богдановић, Љ. Штавланин-Ђорђевић, Б. Јовановић-Стипчевић, Љ. Васиљев, Л. Цернић, М. Гроздановић-Пајић, *Опис ћирилских рукописних књига манастира Високи Дечани. Књига прва*, Н. Р. Синдик (прир.), Народна библиотека Србије, Београд 2011.
- Давидовић 2016:** М. Давидовић, *Српски скријторији од XII до XVII века*, Свет српске рукописне књиге (XII–XVII век), Београд 2016, 49–68.
- Дионисије 2020:** Јеромонах Дионисије, *Дневник дечанској монаха 1903–1906*, Манастир Високи Дечани 2020.
- Кожухаров 1976:** С. Кожухаров, *Един рядък случай на химнографска компилация в неизвестен параклис за Симеон Неман и Сава Србски*, Зборник историје књижевности, књига 10, САНУ, Београд 1976, 41–51.
- Їовчева 2009:** М. Їовчева, *Химнографията през XIV – началото на XV век*, История на българската средновековна литература, София 2009, 536–548.
- Їовчева, Тасева 2009:** М. Їовчева, Л. Тасева, *Атонска книжовна реформа*, История на българската средновековна литература, София 2009, 510–519.
- Марјановић-Душанић 2007:** С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ. Култи стварефана Дечанској*, Београд 2007.
- Пигољ 2021:** Игуман П. Пигољ, *Прејодобни Григорије Синаити и његови духовни следбеници*, Манастир Успења Пресвете богородице – Подмаине 2021.
- Плаовић 2021:** И. Плаовић, *Како се читаво Србљак? Рецејција Србљака (СКЗ 1970) од његовој објављивања до наших дана*, Црквене студије 18 (2021) 395–415.

Поповић 2005: Д. Поповић, *Свети краљ Стефан Дечански*, Под окриљем светости. Култ светих владара и реликција у средњовековној Србији, Београд 2006, 143–183.

Поповић и др. 2011: Д. Поповић, Б. Тодић, Д. Војводић, *Дечанска ризница. Скици и келије манастира Дечана*, Београд 2011.

Суботин-Голубовић 2004: Т. Суботин-Голубовић, *Химнографски радови Филошеја Кокина у хиландарским рукописима*, Хиландарски зборник 11, САНУ, Београд 2004, 247–271.

Суботин-Голубовић 2011а: Т. Суботин-Голубовић, *Параклис светом Луки*, Пад српске деспотовине 1459. године. Зборник радова са научног скупа одржаног 12–14. новембра 2009. године, Београд 2011, 99–116.

Суботин-Голубовић 2011б: Т. Суботин-Голубовић, *Октоих – узор и инспирација за средњовековне српске химнографе*, Музикологија 11 (2011) 53–62.

Суботин-Голубовић 2018: Т. Суботин-Голубовић, *Молебен – кратка служба особог састава в српској књижности XIV–XI вв*, *Fontes Slavicae Orthodoxae* 2 (2018) 105–112.

Суботин-Голубовић 2020: Т. Суботин-Голубовић, *Тырновская литературная школа и ее отражение в књижности Српског Деспотата*, *Scripta & e-Scripta* 20 (2020) 161–178.

Томин 2002: С. Томин, *Мојив ирања пред мошћима у свјетима о српским Бранковићима*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, L/1–2 (2022) 71–79.

Тријић, Убипарип 2010: В. Тријић, М. Убипарип, *Непознати параклис светом Симеону и светитељу Сави*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 76 (2010) 49–79.

Трифунковић 1966: Ђ. Трифунковић, *Нацрт за историју старе српске књижевности*, у: *Стара књижевност, Српска књижевност у књижевној критици* (књ. 1), Београд 1977, 60–68.

Трифунковић 1970: Ђ. Трифунковић, *Молбени канон светом краљу Стефану Дечанском*, у: *Србљак. Службе, канони, акатисти*. Књига друга, Београд 1970, 351–363.

Трифунковић 1970а: Ђ. Трифунковић, *Молбени канон за десноша Стефана Лазаревића*, у: *О Србљаку*. Студије, Београд 1970, 313–315.

Трифунковић 1970б: Ђ. Трифунковић, *Молбени канон светом краљу Стефану Дечанском*, у: *О Србљаку*. Студије, Београд 1970, 318–321.

Трифунковић 1970в: Ђ. Трифунковић, *Тројар, кавасаја и свештан светом Симеону и светом Сави*, *О Србљаку*. Студије, Београд 1970, 299.

Трифунковић 1970г: Ђ. Трифунковић, *Служба светом краљу Стефану Дечанском*, *О Србљаку*. Студије, Београд 1970, 316–317.

Трифунувић 1990: Ђ. Трифунувић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд 1990.

Трифунувић 1994: Ђ. Трифунувић, *Стијара српска књижевност. Основи*, Београд 1994.

Убипарип, Тријић 2015: М. Убипарип, В. Тријић, *Зборници параклиса у српско-словенској традицији*, Археографски прилози 37 (2015) 69–105.

Шпадијер 1996: И. Шпадијер, *Проблем жанра у средњовековној књижевности*, у *Књижевна историја* XXVIII/100 (1996) 365–373.

Шпадијер 2003: И. Шпадијер, *Химнографски жанр и дојослужбена пракса – Теодосијеви канони светитеља Симеону и светитеља Сави*, *Зборник Матице српске за славистику* 63 (2003) 343–351.

Шпадијер 2004: И. Шпадијер, *Животи с књигом*, *Приватни живот у српским земљама средњег века*, Београд 2004, 447–470.

Шпадијер 2016: И. Шпадијер, *Стијара српска књижевност и средњовековно рукописно наслеђе*, *Свет српске рукописне књиге (XII–XVII век)*, Београд 2016, 131–151.

Gorski, Majnarić 2005. O. Gorski, N. Majnarić, *Grčko-hrvatski rječnik*, M. Sironić (prir.) Školska knjiga, Zagreb 2005.

Subotin-Golubović 2021: T. Subotin-Golubović, *Two collections of paraklesis in the context of their time of creation (First Half – Middle of the 15th Century)*, *Death, Illness, Body and Soul in Written and Visual Culture in Byzantium and Late Medieval Balkans*, 2021, 53–66.

THE PARAKLESIS TO THE HOLY KING STEFAN OF DEČANI

ALEKSA KARAJIĆ

The paper discusses one of the hymnographic texts intended for the cultic celebration of King Stefan of Dečani. It brings the first edition of the earliest known copy of the Paraklesis to the Holy King Stefan of Dečani (author unknown) in the Serbo-Slavic manuscript tradition, which has survived in an archieratikon known as Ms. 134 in the manuscript collection of the Visoki Dečani monastery. Serving as the prelude for a broader examination, the paper considers the existing findings on parakleses in general, highlighting the historical circumstances that led to the emergence of such texts in the Serbian manuscript tradition. Terminologically distinguishing the terms “paraklesis” and “supplicatory canon”, it offers the possibility of juxtaposing their structures and poetic directions. The ideational underpinnings, historical conditionality, and possibility of understanding parakleses are analyzed using the example of the paraklesis to Stefan of Dečani. The edition includes a textological commentary.

Keywords: paraklesis, canon, hymnography, hesychasm, cult, text edition, Stefan of Dečani, Nikandar Belajac

ПРАЗНИЧНИ МИНЕЈ БОЖИДАРА ВУКОВИЋА
ИЗ ХИЛАНДАРСКЕ ЋЕЛИЈЕ КОЖИНЕ

Душица Грбић*

Айспракџи: *Празнични минеј* Божидара Вуковића (Венеција 1538), најобимнија и најрепрезентативнија књига старог српског штампарства XV–XVII века, отиснута је у великом тиражу. Налази се у многим збиркама у земљи и иностранству, а у овом раду реч је о једном од примерака у Руској националној библиотеци (РНБ). Према запису у књизи, који се датира у XVII век, пре 1620/21, књигу је поклонио зограф јеромонах Митрофан са сином Георгијем Митрофановићем Храму Рођења Пресвете Богородице, хиландарској ћелији званој и Кожина, у Кареји. Зографи Митрофан и Георгије Митрофановић истакнути су српски сликари у XVII веку, а податак из записа аутентично сведочи о томе да је зограф Митрофан (? – 1620/21) био телесни отац Георгија Митрофановића, што је до сада било нејасно. О ћелији Кожина се знало само на основу једног записа из 1628. године. Уз *Празнични минеј* привезано је шест рукописних листова с текстом *Службе Св. Аџанасију Великом, архиепископу александријском* (2. мај), коју је око 1665/1675. исписао јеромонах Макарије, познати преписивач и илуминатор. Он је на крају текста оставио запис тајнописом. Јеромонах Макарије радио је у скиту Св. Ане на Светој Гори и према досадашњим сазнањима оставио је за собом три датирана рукописа (*Изборно јеванђеље* из 1668. у манастиру Морача, *Ајосџол и јеванђеље* из 1676. у Државној библиотеци у Берлину, *Псалтир* из 1686. у Националној библиотеци у Бечу), док су му још три рукописа атрибуирана. У *Празничном минеју* постоји екслибрис руског кнеза Алексеја Борисовича Лобанова-Ростовског (1824–1896), а као његов дар ова књига је доспела у Императорску јавну библиотеку у Санкт Петербургу (данас РНБ), заједно са још неким србуљама.

Кључне речи: Божидар Вуковић, *Празнични минеј* (Венеција 1538), карејска келија Кожина, зограф Митрофан, зограф Георгије Митрофановић, писар и илуминатор јеромонах Макарије, *Служба Св. Аџанасију Великом*, кнез А. Б. Лобанов-Ростовски, Руска национална библиотека.

* Душица Грбић, Библиотека Матице српске у Новом Саду, dgrbic52@gmail.com

Празнични минеј, отиснут 19. јануара 1538. године у штампарији Божидача Вуковића, најпродуктивнијој типографији старог српског штампарства XV–XVII века,¹ први је штампани минеј на српскословенском језику. Штампар тог „најскупљег и најобимнијег издања старог српског штампарства” јесте јеромонах Мојсије Дечанац, родом Будимљанин. Ова књига великог формата (2°) садржи 432 листа, углавном у два ступца, са по 32 реда.² Осим на хартији, штампана је и на луксузнијим материјалима, на пергаменту³ и плавој дебљој хартији.⁴ Репрезентативности *Минеја* доприносе лепа, пажљиво обликована и стилски уједначена слова (крупнија и ситнија) и богата дрворезна графика.⁵ Специфичност појединих примерака чине накнадно руком обојене илустрације, које им дају нарочиту уметничку вредност.⁶

Високи штампарски домети *Празничној минеја*, као и других Божидаревих књига, сведоче о његовој амбициозности, широким знањима и умећу, што је резултирало и штампањем скупocenих библиофилских издања која су имала специјалну намену.⁷

Међусобна упоређивања примерака *Празничној минеја* Божидача Вуковића пружају интересантне податке о њиховим типографским разликама и варијантским особеностима, које сведоче о процесу штампања и односу штампара, коректора и редактора према тексту.

Најпотпуније библиографске описе издања Божидача Вуковића, с прегледом познатих и сачуваних примерака и обимном литературом, објавио је угледни руски научник Јевгениј Љвович Немировски.⁸ Према Немировском, познат је 281 примерак *Празничној минеја* Божидача Вуковића, од којих се за 221 зна место налажења.⁹ Тај број је данас засигурно већи, јер је откривено још примерака, што несумњиво потврђује велики тираж књиге.

¹ Пешикан 1994, 85–89.

² Исто, 144–145.

³ Радојичић 1950, 354–356; Пешикан 1994, 144.

⁴ Чурчић 1991, 161–164.

⁵ Медаковић 1958, 116–142, 204–207; Пешикан 1994, 144–145.

⁶ Љубинковић 1967, 25–29.

⁷ Чурчић 1991, 162–164; Пешикан 1994, 144–145.

⁸ Немировски 1993; Nemirovskij 2001; Nemirovskij 2003.

⁹ Nemirovskij 2003, 296–386.

Примерци *Празничној минеја*, осим у нашој земљи, налазе се и у многим иностраним збиркама, а о њиховом кретању, власницима и судбини драгоцена сведочанства пружају сачувани записи.

У Руској националној библиотеци у Санкт Петербургу (РНБ) постоји шест примерака ове књиге, чији су описи објављени у разним каталозима и библиографским прегледима старих ћириличких штампаних књига. У овом раду, реч је о примерку са сигнатуром 1.1.11в, који је дигитализован и у целини се може прегледати у електронском каталогу РНБ (сл. 1).¹⁰ Доступан је и на порталу Националне електронске Библиотеке споменика културе Русије (НЭБ),¹¹ а укључен је и у електронски Регистар споменика културе Руске Федерације (бр. 25.509).¹²

Од варијантских карактеристика насталих у току штампе, у овом примерку се налазе следеће: на л. 24б (VIII л. св. 3) ознака свешчице ҃ је исправна; на л. 54б (VI л. св. 7) вињета је црна с цветовима; на л. 62а (VI л. св. 8) постоји цртеж руке (црне боје), а ред је увучен; на л. 114а (II л. св. 15) сигнатура је исправна – р II, а не d II; на л. 122а (II л. св. 16) ознака сигнатуре је іѣ уместо сі; на л. 132а, уместо бр. свешчице зї (= 17) јавља се бр. з (= 7); на л. 391б (VII л. св. 49) вињета са стилизованом виновом лозом и гроздовима је црвена.¹³

Поседну пажњу у књизи привлаче сведочанства о њеном историјату, кретању и употреби. На унутрашњој страни предње корице налази се екслибрис руског кнеза, дипломате, сенатора, државног секретара и историчара Алексеја Борисовича Лобанова-Ростовског (1824–1896): КНЯЗЬ АЛЕКСІЙ БОРИСОВИЧЬ ЛОБАНОВЪ РОСТОВСКІЙ (сл. 2).

Кнез Алексеј Борисович Лобанов-Ростовски био је љубитељ старина, колекционар старих књига, рукописа, карата, монета, гравира, портрета, некролога и др.¹⁴ У Извештају Императорске јавне библиотеке (*Ойчей Императорской љубличной библиотеки*) у Санкт Петербургу (данас: РНБ) за 1875. годину дат је преглед рукописних и штампаних књига, са кратким описом, које је Библиотеци поклонио

¹⁰ Российская национальная библиотека: <https://nlr.ru/> (Минея праздничная 1538. Электронная копия).

¹¹ НЭБ – книжные памятники: kp.rusneb.ru.

¹² Реестр книжных памятников: <https://knpam.rusneb.ru/>.

¹³ Уп.: Немировски 1993, 91 (бр. 8); Грбић, Минчић-Обрадовић, Шкорић 1994, 41–54 (бр. 18–36); Nemirovskij 2003, 269 (бр. 67).

¹⁴ Лобанов-Ростовский. Большая российская энциклопедия: https://bigenc.ru/domestic_history/text/2176945.

државни секретар кнез А. Б. Лобанов-Ростовски. Међу осам штампаних књига пет је србуља, укључујући и *Празнични минеј* Божидача Вуковића.¹⁵ Осим *Празничној минеја*,¹⁶ ту су и *Служадник* Божидача Вуковића (Венеција 1519),¹⁷ *Молићвослов* (Евхолоион) Божидача Вуковића (Венеција око 1538),¹⁸ *Псалтир* Вићенца Вуковића (Венеција 1546)¹⁹ и *Триод цветни* Стефана од Скадра (Скадар 1563).²⁰ О *Служаднику* (сигн. I 5.5a) се, поред осталог, казује да има раскошан повез, за који је познатом париском књиговесцу Лорану Антоану Бозонеу²¹ плаћено 400 франака 1862. године.²² *Служадник* је дигитализован и доступан је за преглед и читање на сајту РНБ²³ и на порталу Националне електронске Библиотеке споменика културе Русије,²⁴ а укључен је и у електронски Регистар споменика културе Руске Федерације (бр. 25028).²⁵ У књизи је екслибрис А. Б. Лобанова-Ростовског као у *Празничном минеју*. Прилика је да се помене да је у личној библиотеци овог кнеза постојала и *Историја* Јована Рајића у четири тома (Будим 1823), што се види из описа у електронском каталогу РНБ (сигн. 139/772(1), 139/772(2), 139/772(3), 139/772(4)), а могуће да је било још српских издања. У сва четири тома Рајићеве *Историје* налази се екслибрис кнеза А. Б. Лобанова-Ростовског, исти као у *Празничном минеју* и *Служаднику*. Из каснијег времена томови Рајићеве *Историје* имају екслибрис библиотеке Николаја II, последњег руског императора (1868–1918), чија се владавина завршава за време Фебруарске револуције 1917, а живот 17. јула 1918, када је убијен заједно са породицом.²⁶ Према електронском каталогу РНБ, има још књига које садрже оба

¹⁵ Отчет ИПБ за 1875, 45–49.

¹⁶ Исто, 46–47 (бр. 2).

¹⁷ Исто, 45–46 (бр. 1).

¹⁸ Исто, 47–48 (бр. 3).

¹⁹ Исто, 48 (бр. 4).

²⁰ Исто, 49 (бр. 8).

²¹ Лоран Антоан Бозоне (Laurent-Antoine Bauzonnet), рођен у Дољу (Dole) 1795, а умро у Паризу 1882. године (https://fr.wikipedia.org/wiki/Antoine_Bauzonnet).

²² Отчет ИПБ за 1875, 45–46.

²³ Российская национальная библиотека: <https://nlr.ru/> (Служебник 1519. Електронная копия).

²⁴ НЭБ – книжные памятники: kp.rusneb.ru.

²⁵ Реестр книжных памятников: <https://knpam.rusneb.ru/>.

²⁶ Николай II. Большая русская энциклопедия: https://bigenc.ru/domestic_history/text/2269168.

та екслибриса. Постоји податак о томе да је збирка А. Б. Лобанова-Ростовског са осам хиљада томова после његове смрти ушла у састав библиотеке Зимског дворца у Санкт Петербургу.²⁷ Зимски дворца је био службена резиденција руских императора до 1917. године, а потом је ушао у састав музеја Ермитаж.²⁸

О ранијој припадности *Празничној минеја* сведочи запис на л. 1б, исписан лепим рукописом, мешовитим писмом (полуустав и дрзопис), мрким мастилом (сл. 3). У запису се казује да су јеромонах Митрофан зограф и син његов Георгије зограф поклонили ову књигу Храму Рођења Богородице, ћелији званој Кожина и изриче се клетва ономе ко је отуђи од те ћелије:

Сію кнѣгъ приложи ѿрѣдѣна мѣтрофанъ зоуѣ[р]афъ и сѣбъ | еѣмъ георгіе зѣграфъ храмъ
рождство прѣѣтне бѣе кѣли | гѣмъ Кожина. а тѣко є кѣ²⁹ ѿнидѣти ѿ сѣе вышерѣченїе
кѣлїе | да є проклетъ ѿ гѣа бѣа и ѿ прѣѣт бѣгоуѣтерѣ и да є прѣѣтенъ | сѣ ѿюдомъ
н[с]к[а]арѣомъ и ѿнеѣм и рѣше вѣзѣм вѣзѣм и распнѣ | єго аѣм аѣмнѣ аѣмъ.

У Извештају Императорске јавне библиотеке за 1875. годину у опису *Празничној минеја* запис је наведен у целини, грађанском ћирилицом.³⁰ У описима В. И. Лукјаненко (примерак са сигн. 1.1.11в),³¹ запис је датиран у XVII век и цитиран је само његов део од почетка до речи „Кожина” (савременом ћирилицом), при чему је уместо речи кѣли (*ћелија*) написано „сели”: „сели глаголема Кожина...” Иза тога следи напомена да је нејасно: „(не разобрано)”.³² Јевгениј Немировски је објавио исти део записа, с речју „села”, црквеном ћирилицом: „села глаголема Кожина...”³³

Запис у *Празничном минеју* РНБ, исправно рашчитан, пружа нова сазнања о ћелији Кожина и њеним дародавцима.

²⁷ Лобанов-Ростовский. Большая российская энциклопедия https://bigenc.ru/domestic_history/text/2176945.

²⁸ Зимний дворец. Большая российская энциклопедия https://bigenc.ru/fine_art/text/2879041.

²⁹ Енклитички облик помоћног глагола *хѣѣѣи* написан кѣ јавља се у вредности *ће* (*ће оѣнимѣиѣи*, глаголски облик футур I).

³⁰ Отчет ИПБ за 1875, 46–47.

³¹ Лукьяненко 1979, 53 (бр. 19); Лукьяненко 1993, 71 (бр. 22).

³² Исто.

³³ Nemirovskij 2003, 361 (бр. 67.169).

Ћелија Рођења Пресвете Богородице, звана и Кожина, јесте хиландарска ћелија у Кареји, о којој се до сада знало само на основу записа јеромонаха Венијамина из манастира Добруне, у рукопису манастира Завале.³⁴ У том запису, датираном у 1628. годину, пише да су „ове књиге, зване Пролози” исписане на Светој Гори, у Кареји, у ћелији манастира Хиландара Храма Рођења Пресвете Богородице, зване Кожина.

Зограф Георгије, јеромонах манастира Хиландара, познат као Георгије (Ђорђе) Митрофановић, истакнут је српски живописац и иконописац из XVII века, о којем је написана обимна студија,³⁵ али се још увек недовољно и несигурно зна. Поуздане податке о овом зографу богатог опуса пружају његова дела и записи и потписи, а доста тога је изречено на основу претпоставки. Празнине и недоречености из живота и рада Георгија Митрофановића попуњавају се новим сазнањима. Као његова прва дела дуго су истицане датиране и потписане фреске у цркви манастира Добрићева, настале око 1615/1616. године.³⁶ Према новијим истраживањима, Георгију Митрофановићу се приписују и фреске из 1609. у олтарском простору некадашње манастирске цркве Светог Николе у Жељевици код Чачка, те је његово стваралаштво временски проширено и на период пре 1615. године. У жељевичкој цркви, на крају литургијске песме „Достојно јест” у апсиди, записан је датум 18. јули 1609, без сликаревог потписа.³⁷ Фреске у олтару ове цркве атрибуиране су Георгију Митрофановићу на основу блискости у иконографском и стилском погледу са осталим његовим радовима.³⁸ Око 1615/1616. године Георгије Митрофановић је насликао и раскошне царске двери у Хиландару³⁹ и икону Свете Тројице, коју је, како се претпоставља, поклонио манастиру истог имена код Пљеваља.⁴⁰ Године 1616. у манастиру Морачи осликао је западну фасаду Богородичине цркве и неколико фресака у припрати.⁴¹ Његово дело су и фреске у манастиру Крупи.⁴² Радио је и у манастиру Студеници, где је 1618.

³⁴ Стојановић 1926, 112 (бр. 10134); Фотић 2000, 272.

³⁵ Кајмаковић 1977.

³⁶ Исто, 26; Радојичић 1955, 81.

³⁷ Петковић 2002, 249–261; Тодић 2013(1), 132; Матић 2017, 279; Џамић 2021, 15, 23.

³⁸ Петковић 2003, 249–261.

³⁹ Кајмаковић 1977, 37–38; Тодић 2013(1), 132; Џамић 2021, 117.

⁴⁰ Кајмаковић 1977, 39–40; Тодић 2013(1), 132; Џамић 2021, 16, 122.

⁴¹ Кајмаковић 1977, 40–43; Тодић 2013(1), 132; Матић 2017, 43, 183; Џамић 2021, 16, 122.

⁴² Кајмаковић 1977, 44–45; Тодић 2013(1), 132; Матић 2017, 43; Џамић 2021, 17, 122.

насликао *Деизисни чин* на неком од иконостаса и фреске у Горњој и Доњој студеничкој испосници у селу Савову.⁴³ Осликао је и цркву манастира Завале у Херцеговини.⁴⁴ Патријарх Пајсије ангажовао га је за рад у Пећкој патријаршији, где је обавио више сликарских радова 1620. године,⁴⁵ када се вероватно и завршило његово деловање на подручју Пећке патријаршије.⁴⁶ Вративши се у Хиландар, 1620/21. насликао је иконостас у параклису Светог Трифуна средствима јеромонаха Михаила и јерођакона Исаије,⁴⁷ а сопственим средствима је обновио и осликао манастирску трпезарију.⁴⁸ Украшавање трпезарије завршио је 16. новембра 1622. и оставио ктиторски запис. У последњој реченици тог записа, одвојеној од претходног текста, ово своје сликарско остварење, на необичан начин и са особеним пијететом, посветио је „смерному старцу Митрофану“, који се представио, како је ту написао, 7129 [=1620/21] године.⁴⁹

После 1622. о Георгију Митрофановићу нема података,⁵⁰ те сазнања о његовом животу и раду остају у сфери будућих истраживања.

Када је реч о пореклу Георгија Митрофановића, у литератури се казује да је рођен на подручју Пећке патријаршије, у последњим деценијама XVI века.⁵¹ Претпоставља се да је сликарски занат изучио од домаћег мајстора⁵² и запажа се сличност његовог сликарског рада с радом зографа Митрофана, аутора фрески у кабларском манастиру Благовештењу из 1601/602. године.⁵³ Сликара Митрофан из Овчарско-кабларске клисуре повезује се са „смерним старцем Митрофаном“, који је много значио Георгију Митрофановићу.⁵⁴ Остало је, међутим, нејасно да ли је „старац Митрофан“ био духовни отац и учитељ, или телесни отац Георгија Митрофановића. Утисак је да се у литератури

⁴³ Кајмаковић 1977, 45–48; Тодић 2013(1), 132; Матић 2017, 43, 194; Џамић 2021, 17, 122.

⁴⁴ Кајмаковић 1977, 45–51; Тодић 2013(1), 132–133; Матић 2017, 43; Џамић 2021, 17.

⁴⁵ Кајмаковић 1977, 51–56; Тодић 2013(1), 133; Матић 2017, 44–45; Џамић 2021, 17.

⁴⁶ Тодић 2013(1), 133.

⁴⁷ Кајмаковић 1977, 56; Тодић 2013(1), 133; Џамић 2021, 17, 121.

⁴⁸ Кајмаковић 1977, 56; Тодић 2013(1), 133; Џамић 2021, 117–290.

⁴⁹ Кајмаковић 1977, 59–60; Петковић 2003, 250–251, сл. 1–6, 9, 11–12; Тодић 2013(1), 133; Матић 2017, 230; Џамић 2021, 144.

⁵⁰ Кајмаковић 1977, 64; Тодић 2013(1), 133; Џамић 2021, 285.

⁵¹ Тодић 2013(1), 132; Џамић 2021, 27, 285.

⁵² Тодић 2013(1), 132.

⁵³ Кајмаковић 1977, 29; Џамић 2021, 25.

⁵⁴ Кајмаковић 1977, 28–29; Џамић 2021, 23, 25.

обично већа вероватноћа придаје првој претпоставци,⁵⁵ али има и истраживача који више нагињу другој тези.⁵⁶ Ако је „старац Митрофан” био телесни Георгијев отац и ако је он био монах, постављало се питање, како је Георгије од монашког имена оца могао узети презиме Митрофановић, што није било уобичајено. Ову важну дилему разрешава запис у *Празничном минеју* и сада се са сигурношћу може закључити да је „смерни старац Митрофан” био телесни отац Георгија Митрофановића, од којег је он и учио занат. Запис потврђује и претпоставку да је зограф Митрофан био монах,⁵⁷ што није увек истицано у литератури, или је то чињено с резервом. Сликару Митрофану неоправдано се приписују и остале иконе на иконостасу, насликане 1635. године, када и фреске у Благовештенској цркви,⁵⁸ а податак о смрти „старца Митрофана” сведочи о томе да он тада и није био међу живима.

С обзиром на то да је старац Митрофан умро 1620/21, може се закључити да је *Празнични минеј* са записом дародаваца поклоњен хиландарској ћелији Кожина приближно у прве две деценије XVII века, тј. свакако пре наведене године. Као што је већ речено, помен ћелије Кожина у *Празничном минеју* показује да је она сасвим сигурно постојала и пре 1628, када су ту „преписани Пролози”, а каква је њена судбина била после те године, остаје да се истражи. С тим у вези помиње се натпис на плочи који је постојао с почетка XX века изнад улаза у хиландарску ћелију у Кареји, звану Маруда, с податком да је овде сазидана црква Рођења Богородице 1653, у време игумана Виктора.⁵⁹ О томе да ли је реч само о обнављању ћелије Кожина или се ради о другој изграђеној ћелији нема сигурних доказа, те је остављена могућност за обе тезе.⁶⁰

*

На крају *Празничној минеја* увезано је шест рукописних листова који садрже *Службу Св. Аѡѡанасију Великом, архиеиискоју александријском* (2. мај), с насловом: *Ѡца того, бѡ нже въ сѣѡ ѡца нашего | Аѡанасѡ Великаго, архѡеѡкопа александрскаго.*

⁵⁵ Кајмаковић 1977, 26–29; Матић 2017, 279; Џамић 2021, 144, 285.

⁵⁶ Душанић, Николић 1963, 26.

⁵⁷ Кајмаковић 1977, 29.

⁵⁸ Тодић 2013(2), 21.

⁵⁹ Стојановић 1923, 162 (бр. 6879).

⁶⁰ Фотић 2000, 272.

Служба је исписана мрким мастилом и киноваром. Број редова на пуној страници износи 28, са изузетком л. 1б где је 29.

У Извештају Императорске јавне библиотеке за 1875. годину *Служба* је датирана у XVI век. Речено је још да је исписана полууставом и да је нема у *Празничном минеју* уз који је привезана. У описима В. И. Лукјаненко⁶¹ и електронском каталогу РНБ⁶² и на порталу НЭБ⁶³ рукописни листови су датирани у XVI–XVII век.

На основу снимака водених знакова тог рукописа⁶⁴ идентификован је водени знак *круна са седам зубаца, звездом, њолумесецом и контрмарком њролисѝ* (сл. 4–5), сличан воденом знаку *круна са седам зубаца, звездом, њолумесецом и контрмарком FG* (разликује се контрамарка) на уметнутим л. 353–357 у рукопису МСПЦ 114 (сл. 884) из 1665/75,⁶⁵ те се рукопис може ближе датирати у ту деценију (око 1665/75).⁶⁶

Писар Службе Св. Аѿнана^{сију}, архиеѿиско^{ју}у александријском је јеромонах Макарије, који је на крају текста оставио запис тајнописом (сл. 6):

КѢОѢ ѿѢКѢЦВН ВѢЦѿАНѢЪ = писа макариѣ нермонахъ (*Писа Макарије ијер(о)монах*)⁶⁷

Писмо *Службе* је полууставно, правопис ресавски уз постојање и рашких одлика, а језик српкословенски. Рукопис је леп, исписан, уједначен и одаје искусног писара.

Иницијали су изведени киноваром у висини два реда, на маргини уз блок текста. На л. 1а, изнад наслова, стилизована је лепа заставица (сл. 7), а испод завршетка текста нацртана је једноставна црвена вињета – цвет у облику четворолиста (сл. 6).

Заставица је правоугаоног облика, уоквирена преплетима, који се налазе и на средини (боје златна и црвена) и половине њену унутрашњост. Унутар оба празна поља, у два реда, писар је записао тајнописом (киноваром) да је ову *Службу* исписао за љубав Св. Атанасију:

⁶¹ Лукьяненко 1979, 53 (бр. 19); Лукьяненко 1993, 71 (бр. 22).

⁶² Российская национальная библиотека: <https://nlr.ru/> (Миния праздничная 1538).

⁶³ НЭБ – книжные памятники: kr.rusneb.ru.

⁶⁴ Захваљујем колегиници Жани Леонидовној Левшиној, главног библитекару Одељења рукописа РНБ, на уступљеним снимцима водених знакова.

⁶⁵ Станковић, 2003, 38 (бр. 114), сл. 884.

⁶⁶ Захваљујем филигранологу Ђерђу Мору на пруженој помоћи у датирању рукописа.

⁶⁷ Тајнопис разрешен према: Костић 1913.

ОБФ. ОХЖЕФ. | Ѡ҃Ѧꙵ ꙶꙻꙵ | ѿОВЮ ГФ. | ОУБЛВ КВФ = СНА СЛЗЖА | СТѢС ЛФД | НАСНЮ ЗА
| ЛЮБОВЬ ПИСА (Сија Служда С(ве)тшому Аїианасіју за ѡудов їиса)⁶⁸

Истоветна заставица постоји у *Изборном јеванђељу* (ѿуни айра-
кос) из збирке манастира Мораче (бр. 3), рукопису јеромонаха Мака-
рија исписаном 1668. у скиту Велике лавре, названом Св. Ана, у ћелији
Св. Георгија, по наруџбини јеромонаха Јоаникија за манастир Морачу.⁶⁹
Разлика је у колориту, а унутар два празна поља у овој заставици упи-
сане су скраћенице: *IC* / *XC* (сл. 8).⁷⁰

Према Мари Харисијадис, исти тип заставице јавља се и у рукопису манастира Хиландара, бр. 107,⁷¹ као и у *Пролоју* у збирци Радослава Грујића (бр. 166).⁷² С Атоса, овај тип заставице је вероватно доспео и у рукописе настале у Србији.⁷³ Среће се у рукопису Библиотеке Српске патријаршије (БСП 72), исписаном и илуминираном у манастиру Благовештења на Морави 1681. године (сл. 9).⁷⁴ У запису се казује да је писар тог рукописа „грешни монах Симеон”, а илуминатор „многогрешни Софроније”.

Судећи по заставици, али и по дуктусу, писар *Службе Св. Аианасију Великому, архиепископу александријском* је исти јеромонах Макарије, који је исписао и *Морачко јеванђеље*. Реч је о талентованом и вештом писару и илуминатару из друге половине XVII века. Осим *Морачког јеванђеља*, запис писара Макарија имају још два рукописа, настала у скиту Велике лавре, званом Св. Ана, у ћелији Храма Св. Георгија.

⁶⁸ Тајнопис је разрешен према: Костић 1913.

⁶⁹ Харисијадис 1978, 181, сл. 23; Стојановић 1902, 399 (бр. 1635); Мошин 1960, 558–561 (бр. 3); Богдановић 1982, 45 (бр. 462); Мартиновић 2020, 79–81 (бр. 3).

⁷⁰ За ову фотографију и још неке снимке из морачког *Изборној јеванђељу* захваљујем др Милени Мартиновић, Народни музеј Црне Горе на Цетињу; фотографију исте стране објавила је Мара Харисијадис (Харисијадис 1978, сл. 23).

⁷¹ Харисијадис 1978, 181. Назив рукописа није наведен, а под бр. 107 у библиотеци манастира Хиландара чува се *Изборни айносџол* из 1660. године (Богдановић 1978, 83–84, бр. 107).

⁷² Харисијадис 1978, 181, сл. 24; Богдановић 1982, 85 (бр. 1154); Мошин, Васиљев, Богдановић, Гроздановић-Пајић 2017, 225–226 (бр. 166).

⁷³ Харисијадис 1978, 181.

⁷⁴ Исто. Према овом извору, назив рукописа је *Служаџник*, а заправо је то *Минеј љразнични*, 1681, Рс 72 (в.: Стојановић 1902, 425, бр. 1774; Богдановић 1982, 68, бр. 874; Ранковић, Вукашиновић, Станковић 2012, 18, бр. 71).

По налогу јеромонаха Висариона, јеромонах Макарије је у овом скиту 1676. исписао *Ајосѿол и јеванђеље* за манастир Св. апостола и јеванђелисте Луке. Рукопис се чува у Државној библиотеци у Берлину, у збирци набављеној посредством Вука Караџића (MS Slav. Wuk 10).⁷⁵

У Националној библиотеци у Бечу налази се рукописни *Псалтир* јеромонаха Макарија, исписан у скиту Св. Ане 1686. године (Cod. slav. 19). У запису нема податка о томе да ли је рукопис неке намењен, а 1704. Серафим Светогорац „принео га је на благословеније владици Данилу и на службу Рождества Богородице на Цетињу”. У Бечку библиотеку доспео је, такође, посредством Вука Караџића.⁷⁶

На основу дуктуса и орнаментике, јеромонаху Макарију атрибуиран су следећи рукописи: *Каменички ѿрасајосѿол*, последња четвртина XVII века, у Шафариковој збирци Народног музеја у Прагу (IX D 3),⁷⁷ *Амарѿолон соѿирија* из 1693, у Библиотеци Српске патријаршије у Београду (бр. 127),⁷⁸ и *Анѿолоѿион* Народне библиотеке Србије из 1705 (Рс 625), л. 54а–323б.⁷⁹ На сличност у орнаментаци између *Каменичкој ајосѿола* и *Анѿолоѿиона* прва је указала Загорка Јанц.⁸⁰ Она је истакла и блискост та два рукописа са рукописом из манастира Крке у Далмацији (бр. 12)⁸¹ и готово са сигурношћу закључила да је у питању исти писар, али га није именовала.⁸²

Служба Св. Аѿанасију Великом, архиепископу александријском, привезана уз *Празнични минеј* РНБ, седми је познати рукопис јеромонаха Макарија, а могуће да их он има још.

⁷⁵ Исписи 1890, 210 (бр. 5); Харисијадис 1978, 184–185, сл. 36–40; Matthes 1990, 22 (бр. 24).

⁷⁶ Исписи 1890, 197 (бр. 4); Стојановић 1902, 439 (бр. 1857); Стојановић 1903, 10 (бр. 2138); Birkfellner 1975, 77 (III/3 – Cod. slav. 19); Харисијадис 1978, 186, 189, сл. 43–45.

⁷⁷ Харисијадис 1978, 186–187, 189, сл. 46; Шпадијер, Тријић, Ракић, Ранковић 2015, 28–30 (бр. 4), сл. 41.

⁷⁸ Харисијадис 1978, 187, 189, сл. 47–48; Богдановић 1982, 19 (бр. 34), Ранковић, Вукашиновић, Станковић 2012, 42 (бр. 125).

⁷⁹ Харисијадис 1978, 187, 189; Штавланин-Ђорђевић, Грозданивић-Пајић, Цернић 1986, 302–304 (бр. 149).

⁸⁰ Јанц 1968, 25–26, сл. 42–44; Харисијадис 1978, 187.

⁸¹ Назив рукописа није наведен, а под бр. 12 у збирци манастира Крке чува се *Минеј за окѿодар* из XVII века (в. Мошин, Радека 1958, 62, бр. 778; Богдановић 1982, 62, бр. 778).

⁸² Јанц 1968, 25; Харисијадис 1978, 187.

Према овим истраживањима, *Служба Св. Аѿанасију Великом, архиепископу александријском* је исписана у другој половини XVII века, тј. око 1665/75. године, приближно у исто време када су настали и Макаријеви датирани рукописи. У XVII веку владала је велика несташница српских књига због замирања рада старих српских штампарија под турском владавином. Српске књиге се тада умножавају само преписивањем и због њихове велике тражње рад скрипторијума је интензиван. Много рукописа је преписано на Атосу за манастире у поробљеним српским областима и већина их је раскошно илуминирана.⁸³ Један од продуктивнијих светогорских скрипторијума у то време био је скит Св. Ане, а међу писарима и илуминаторима тога доба значајно место заузима јеромонах Макарије.⁸⁴

Службу Св. Аѿанасију, архиепископу александријском јеромонах Макарије је највероватније исписао у скиту Св. Ане, имајући у виду временску блискост тог рукописа с рукописима овог писара за које се зна да су ту настали.

Палеографске, ортографске и језичке одлике рукописа одговарају периоду у који је датирани. Писмо је полуустав, а употребљени облици слова карактеристични су за српске рукописе XVI–XVII века.⁸⁵ Слова су типолошки углавном устаљена, али постоје и варирања. Поред полуустановог а, више пута се јавља и брзописни облик тог слова. Писар пише и брзописно з. Слово т је већином троного, карактеристично и за полуустав и за брзопис, а ређе једноного. Слово ѿ се јавља са средњом линијом у висини бочних страна и без ње. Од већих слова, карактеристичних за полуустав, потврђују се широко є, ђ, њ и ѿ, веће в, које обликују бочна лучна линија и две раздвојене лучне петље, и високо једнострано т. Високо т се потврђује и у лигатурним спојевима: т+ в, т+и, т+р. Стуб слова ђ залази високо у горњи међупростор. Писар употребљава надредна слова, која су брзописног и полуустановог типа или на прелазу из полуустанова у брзопис (сл. 10).

Правопис је ресавски, нарушен рашким цртама, што је у мањој или већој мери одлика и других рукописа ресавског и послересавског раздобља. Слово ђ се употребљава у предлозима и префиксима (ређе је њ). На крају и у средини речи обично се налази њ (ретко ђ).

⁸³ Харисијадис 1978, 169–170.

⁸⁴ Харисијадис 1978, 180–182, 184–190.

⁸⁵ Ђорђевић 1971, 114–115.

У обележавању вокалног *л* и *р* долазе *ѣ* и *ѡ*. У писању иницијалне групе *ја* редовно се потврђује лигатура *ѡа*. За *ја* у поствокалском положају, поред слова *а*, писаног у складу с ресавском праксом, доста пута се среће и лигатура *ѡа* по рашкој норми. У означавању групе *је* на почетку речи најчешће се поштује ресавски правопис, при чему је широко *ѣ* чешће од малог *ѣ*, а понегде се налази и лигатура *ѡе* по рашкој норми. За групу *је* иза вокала већином је заступљена ресавска пракса, тј. писано је мало *ѣ* или понегде широко, а у неким случајевима налази се и лигатура *ѡе* (рашка одлика). Секвенце *ѡа*, *ѡѡ*, *ѡѡ*, *ѡѡ* писане су *ѡа*, *ѡѡ*, *ѡѡ*, *ѡѡ*. У позицији испред *ј* углавном је написана графема *ѡ*, карактеристична за ресавски правопис, а среће се и слово *и* по рашкој норми. Слово *ѡ* у неким случајевима долази и између два сугласника. Слово *з* (вредност *з*) потврђује се у једном случају на етимолошком месту, док је слово *з* у тој позицији чешће. Слово *ѣ* се пише по етимологији. Слово *ѡ* се претежно налази на етимолошком месту, а постоје и међусобне замене *ѡ* са *и*, *ѡ*. У обележавању гласа у чешће је *ѡ* од *ѡ*. Група *чу* означена је архаичним спојем *чу*. Писар често удваја слово *о* (безначаљнооооо *1а/5–6*, воодъ *1а/12*, цѣковнооо *1а/14*, погѣннооо *1а/15*, прѣждоооо *1а/17*, трѣпѣливнооо *1а/20*, ѡсноо *2а/12* итд.), што се може окарактерисати као његов манир. У области језика књижевна норма се поштује.

Јеромонах Макарије исписао је *Службу Св. Аѡанасију Великом, архиепископу александријском* за љубав овом светитељу и то је у заставици посебно истакао киноваром. На крају текста оставио је потпис и испод нацртао вињету, те је помисао да је *Служба* можда написана као засебна целина, за одређене потребе. Међутим, у наслову *Службе* нема назива месеца, већ пише *месеца ѡѡѡ 2*, што указује на то да се она наставља на *Службу* за 1. дан маја и да је највероватније припадала неком служабном *Минеју за мај*. Посебно је занимљиво питање да ли је *Служба Св. Аѡанасију Великом, архиепископу александријском* била намењена манастиру или храму посвећеном овом светитељу.

Остаје нејасно и где је тачно, када и за чије је потребе рукопис привезан уз *Празнични минеј* Божидара Вуковића, у којем нема ове службе. С тим у вези су и непознанице о судбини и трајању ћелије Кожина после 1628, њеном могућем обнављању или изградњи друге ћелије, Маруде, 1652/1653, те о кретању, припадности и коришћењу *Празничној минеја* до доласка у личну библиотеку руског кнеза Алексеја Борисовича Лобанова-Ростовског, одакле је ова књига као његов

дар доспела у Императорску јавну библиотеку у Санкт Петербургу 1875, заједно са још четири штампане србуље.

Празнични минеј Божидара Вуковића (1538) у Руској националној библиотеци (сигн. 1.1.11в), са привезом *Службе Св. Аѳанасију Великом, архиепископу александријском* (око 1665/75) јеромонаха Макарија, доприноси обогаћивању знања о историјату старих српских штампаних књига и рукописа, о српским манастирима на Светој Гори, њиховим зографима, дародавцима, преписивачима и илуминаторима, али оставља и нејасноће и подстиче на даља трагања.

ЛИТЕРАТУРА И ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

ЛИТЕРАТУРА

- Богдановић 1978:** *Каталоги ћирилских рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978.
- Богдановић 1982:** *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века)*, Београд 1982.
- Грдић, Минчић-Обрадовић, Шкорић 1994:** Д. Грдић, К. Минчић-Обрадовић, К. Шкорић, *Ћирилицом шћамћане кћиће 15–17. века Библиотекe Маћице срћске*, Нови Сад 1994.
- Душанић, Николић 1963:** С. Душанић, Р. Николић, *Овчарско-кабларски манастири*, Београд 1963.
- Ђорђић 1971:** П. Ђорђић, *Историја срћске ћирилице: палеографско-филолошки прилози*, Београд 1971.
- Исписи 1890:** *Исписи из француских архива: материјал за историју Балканског полуострва нарочито Србије: с краја прошлог и почетка данашњег века*, прибрао И. Павловић, Споменик II, Београд 1890.
- Јанц 1968:** З. Јанц, *Илуминирани старословенски рукописи из збирке Павела Јосифа Шафарика*, Зборник – Музеј примењене уметности, 12 (1968), 7–27.
- Кајмаковић 1997:** З. Кајмаковић, *Георгије Мићрофановић*, Сарајево 1977.
- Костић 1913:** *Тајно писање у јужнословенским ћирилским сјоменицима*, Глас Српске краљевске академије, ХСП, Други разред, 54, Београд 1913, 1–62.
- Лукьяненко 1979:** В. И. Лукьяненко, *Издания кириллической печати XV–XVII вв. (1494–1688 гг.) для славян и румын: каталог книг из собрания Государственной публичной библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина*, Ленинград 1979.
- Лукьяненко 1993:** В. И. Лукьяненко, *Издания кириллической печати XV–XVI вв. (1491–1600 г.): каталог книг из собрания ГПБ, Санкт-Петербург* 1993.
- Љубинковић 1967:** М. Љубинковић, *Бојени дрворез у књијама шћамћарије Божидара Вуковића*, Зборник – Музеј примењене уметности, 11 (1967), 25–29.
- Мартиновић 2020:** М. Мартиновић, *Рукописне књије Манастира Усења Пресвете Богородице у Морачи*, Археографски прилози, 42 (2020), 79–81.
- Матић 2017:** М. Матић, *Срћски иконопис у доба обновљене Пећке паћиријаршије: 1557–1690*, Београд 2017.
- Медаковић 1958:** Д. Медаковић, *Графика срћских шћамћаних књија XV–XVII века*, Београд 1958.

Мошин 1960: В. Мошин, *Бирилски рукојиси Морачкој манастира*, Историски записи: орган Историског друштва Народне Републике Црне Горе, год. XIII, књ. XVII, св. 3 (1960), 553–565.

Мошин, Васиљев, Богдановић, Гроздановић-Пајић 2017: В. Мошин, Љ. Васиљев, Д. Богдановић, М. Гроздановић-Пајић, *Рукојиси Музеја Српске православне цркве: збирка Радослава М. Грујића*, књ. 1, Археографски опис, св. 1, Београд 2017.

Немировски 1993: Е. Љ. Немировски, *Издања Божидара и Вићенца Вуковића, Стефана Мариновића, Јакова од Камене Реке, Јеролима Зајуровића, Јакова Крајкова, Ђованија Антонија Рамбацетића, Марка и Бартоломеа Ђинамиа: 1519–1638*, Цетиње 1993.

Отчет ИПБ за 1875: *Отчетъ Императорской публичной библиотеки: за 1875 годъ*, Санктпетербургъ, 1877 (! 1876).

Петковић 2003: С. Петковић, *Фреске олтарској просјора у цркви Жежевици из 1609. године*, Саопштења, 34–2002 (2003), 249–261.

Пешикан 1994: М. Пешикан, *Лексикон српскословенској шћамјарсѣва*, Пет векова српског штампарства: раздобље српскословенске штампе: XV–XVII в., Београд; Нови Сад, 1994, 71–232.

Радојичић 1950: Ђ. Сп. Радојичић, *Књије на ѡрѣаменѣу из шћамјарије Божидара Вуковића*, Историски записи: орган Историског друштва Народне Републике Црне Горе, год. III, књ. VI, св. 7–9 (1950), 354–356.

Радојичић 1955: С. Радојичић, *Мајстори старој српској сликарсѣва*, Београд 1955.

Ранковић, Вукашиновић, Станковић 2012: З. Ранковић, В. Вукашиновић, Р. Станковић, *Инвенѣар рукојиса Библиоѣеке Српске ѡаѣријариѣје*, Београд 2012.

Станковић 2003: Р. Станковић, *Рукојисне књије Музеја Српске православне цркве у Београду: водени знаци и даѣирање*, Београд 2003.

Стојановић 1902: Љ. Стојановић, *Сѣари српски зајиси и најѣиси*, књ. 1, Београд 1902.

Стојановић 1903: Љ. Стојановић, *Сѣари српски зајиси и најѣиси*, књ. 2, Београд 1903.

Стојановић 1923: Љ. Стојановић, *Сѣари српски зајиси и најѣиси*, књ. 4, Ср. Карловци 1923.

Стојановић 1926: Љ. Стојановић, *Сѣари српски зајиси и најѣиси*, књ. 6, Београд; Ср. Карловци, 1926.

Тодић 2013(1): Б. Тодић, *Српски сликари: од XIV до XVIII века*, књ. 1, Нови Сад 2013.

Тодић 2013(2): Б. Тодић, *Српски сликари: од XIV до XVIII века*, књ. 2, Нови Сад 2013.

Фотић 2000: А. Фотић, *Свеѣа Гора и Хиландар у Османском царсѣву: (XV–XVII век)*, Београд 2000.

Харисијадис 1978: М. Харисијадис, *Илуминација рукописа XVII века исписаних или настављених на Светој Гори за манастире у српским земљама*, Хиландарски зборник, 4 (1978) 169–192.

Чурчић 1991: Л. Чурчић, *Саборник – Празнични минеј – Божидара Вуковића из 1536–8. на његовој харџији*, Зборник Матице српске за славистику, 41 (1991), 161–164.

Џамић 2021: В. Џамић, *Хиландарски јодушњак: за 2022. јодину*, Београд 2021.

Шпадијер, Тријић, Ракић, Ранковић 2015: И. Шпадијер, В. Тријић, З. Ракић, З. Ранковић, *Српске рукописне књиге у Чешкој*, Београд 2015.

Штављанин-Ђорђевић, Гроздановић-Пајић, Цернић 1986: Љ. Штављанин-Ђорђевић, М. Гроздановић-Пајић, Л. Цернић, *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије*, Београд 1986.

Birkfellner 1975: G. Birkfellner, *Glagolitische und kirillische Handschriften in Österreich*, Wien 1975.

Matthes 1990: E. Matthes, *Katalog der slavischen Handschriften in Bibliotheken der Bundesrepublik Deutschland*, Wiesbaden 1990.

Mošin, Radeka 1958: V. Mošin, M. Radeka, *Ćirilski rukopisi u sjevernoj Dalmaciji*, Starine, 48 (1958), 189–215.

Nemirovskij 2001: E. L. Nemirovskij, *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift*, IV, *Die Druckerei von Božidar Goraždanin in Goražde und Venedig. Die erste Druckerei von Božidar Vuković in Venedig*, Baden-Baden 2001.

Nemirovskij 2003: E. L. Nemirovskij, *Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift*, VI, *Die zweite Druckerei von Božidar Vuković in Venedig*, Baden-Baden 2003.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Большая российская энциклопедия. Зимний дворец: https://bigenc.ru/fine_art/text/2879041

Большая российская энциклопедия. Лобанов-Ростовский: https://bigenc.ru/domestic_history/text/2176945

Большая русская энциклопедия. Николай II: https://bigenc.ru/domestic_history/text/2269168

НЭБ – книжные памятники: kp.rusneb.ru

Реестр книжных памятников: <https://knpam.rusneb.ru/>

Российская национальная библиотека: <https://nlr.ru/> (Минея праздничная 1538. Электронная копия)

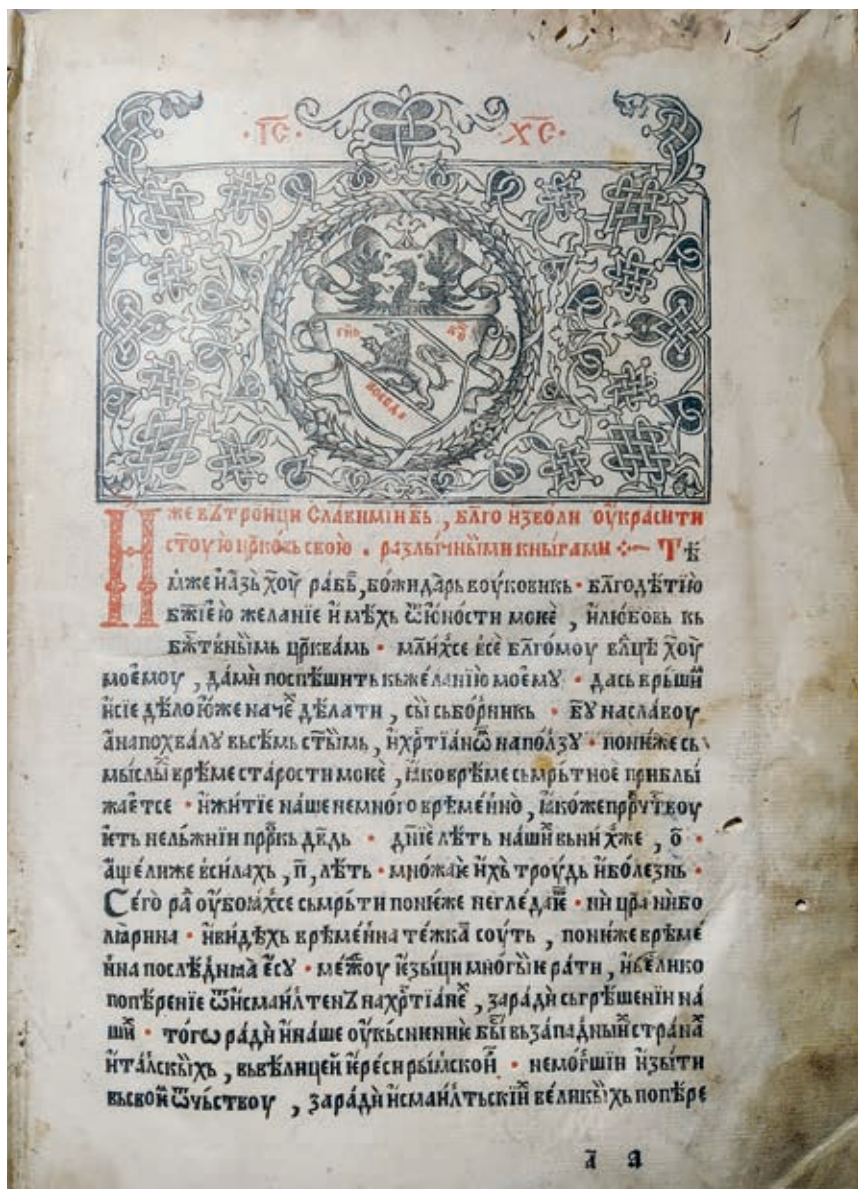
Российская национальная библиотека: <https://nlr.ru/> (Служебник 1519. Электронная копия) https://fr.wikipedia.org/wiki/Antoine_Bauzonnet

BOŽIDAR VUKOVIĆ'S *FESTAL MENAION*
FROM THE HILANDAR CELL KOŽINA

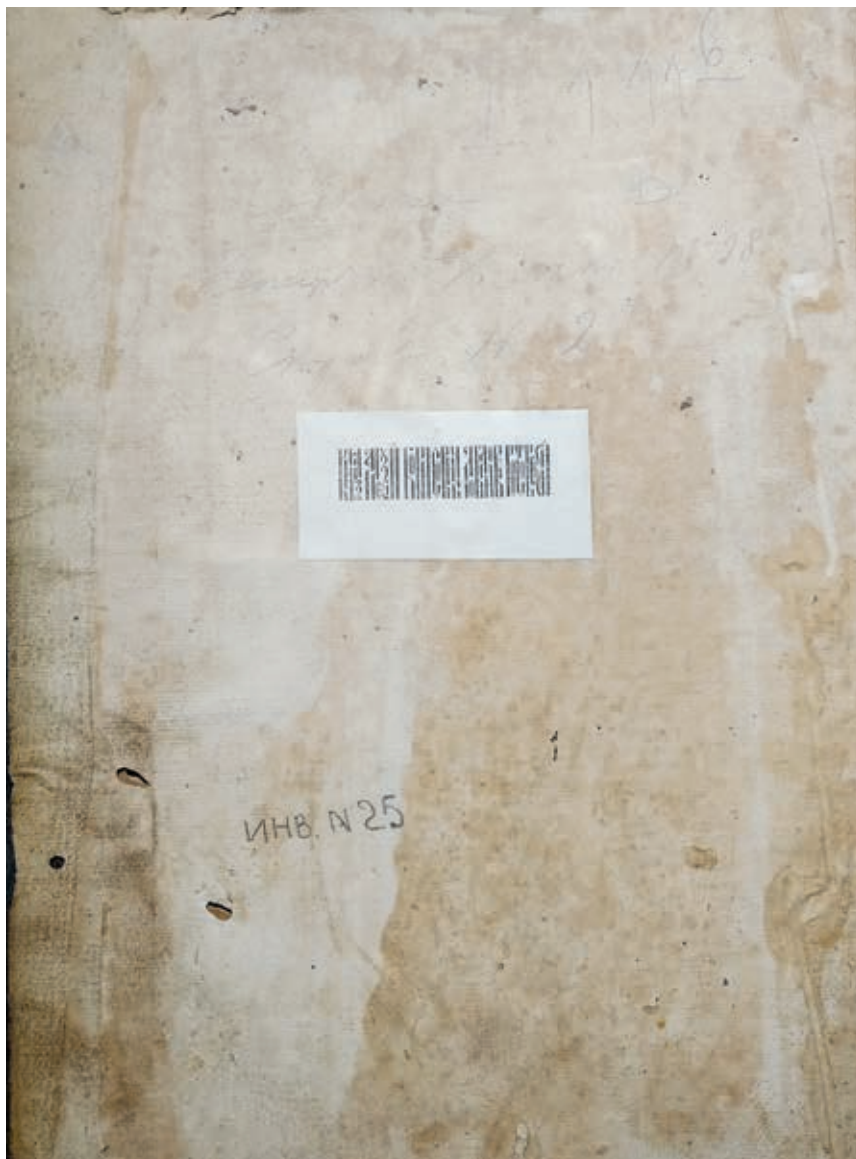
DUŠICA GRBIĆ

Božidar Vuković's *Festal Menaion* (Venice, 1538), the lengthiest and most representative book of early Serbian printing of the 15th–17th centuries, was issued in a large print run. It can be found in many collections in Serbia and abroad, and this paper discusses one of the copies held in the National Library of Russia (NLR). According to an inscription in the volume, dated to the 17th century, before 1620/21, the book was a gift from the painter hieromonk Mitrofan and his son Georgije Mitrofanović to the Church of the Nativity of the Most Holy Virgin, a Hilandar cell also known as Kožina, in Karyes. Mitrofan and Georgije Mitrofanović were notable Serbian painters in the 17th century, and the inscription unambiguously shows that the painter Mitrofan (? – 1620/21) was the biological father of Georgije Mitrofanović, which was hereto unclear. All that we knew of the Kožina cell until now came from an inscription from 1628. With the *Festal Menaion*, six handwritten folios are appended with the text of the *Service to St. Athanasios the Great, Archbishop of Alexandria* (2 May), written c. 1665/1675 by hieromonk Makarije, a well-known scribe and illuminator. At the end of the text, he left an inscription in secret writing. Hieromonk Makarije worked in the skete of St. Anna on Mount Athos, and, as far as we know, left three dated manuscripts (*Evangeliary* from 1668 in the Morača monastery, *Apostolos* and *Evangelion* from 1676 at the Berlin State Library, *Psalter* from 1686 at the Austrian National Library in Vienna), with three more attributed to him. In the *Festal Menaion*, there is an ex-libris of Aleksei Borisovich, Prince Lobanov-Rostovsky (1824–1896), who donated the volume to the Imperial Public Library in St. Petersburg (modern-day NLR) together with some other Serbian books.

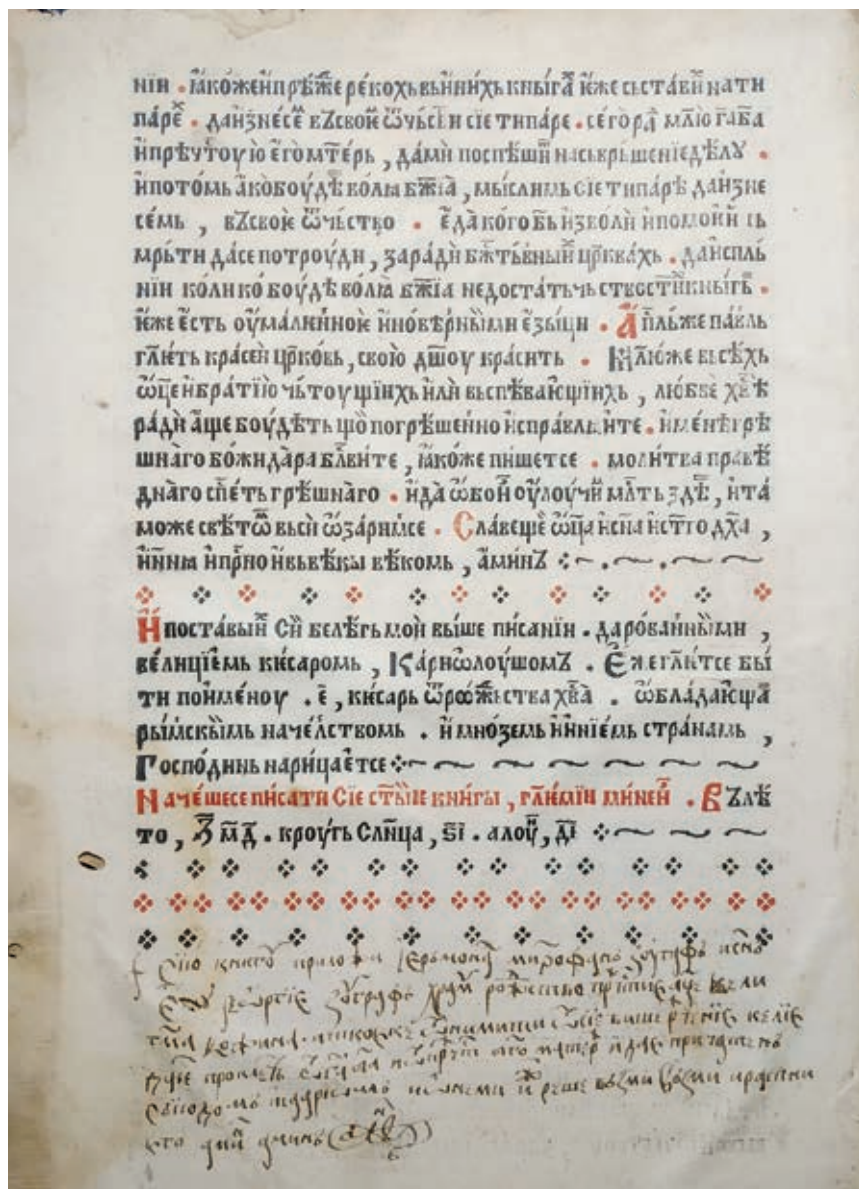
Key words: Božidar Vuković, *Festal Menaion* (Venice 1538), Karyes, Kožina cell, painter Mitrofan, painter Georgije Mitrofanović, scribe and illuminator hieromonk Makarije, *Service to St. Athanasios the Great*, Prince Aleksei Borisovich Lobanov-Rostovsky, National Library of Russia

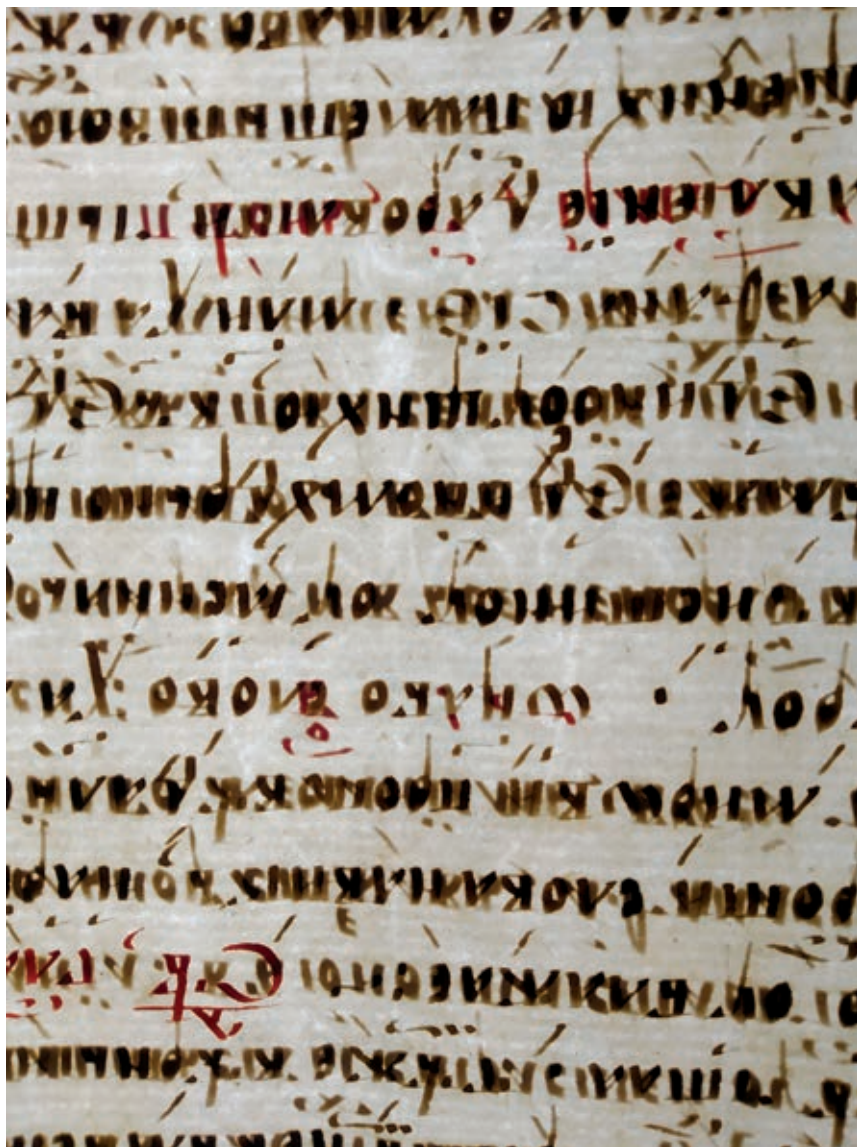
Сл. 1. РНБ, 1.1.11в: Празнични минеј, Венеција, 1538, л. 1а

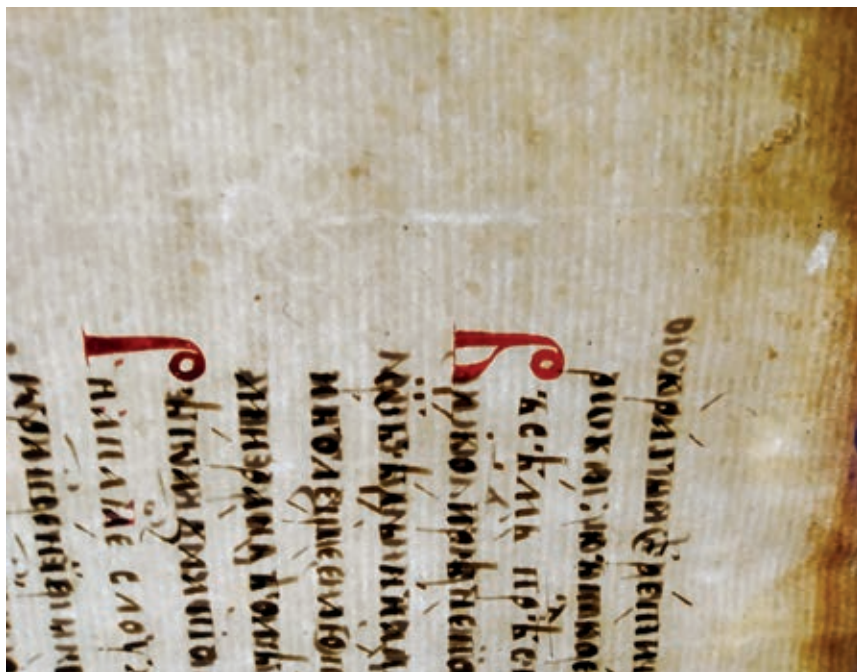
Сл. 2. РНБ, 1.1.11в: *Празнични минеј*, Венеција, 1538,
екслибрис А. Б. Лобанова-Ростовског

Сл. 3. РНБ, 1.1.11в: *Празнични минеј*, Венеција, 1538, л. 1б, запис

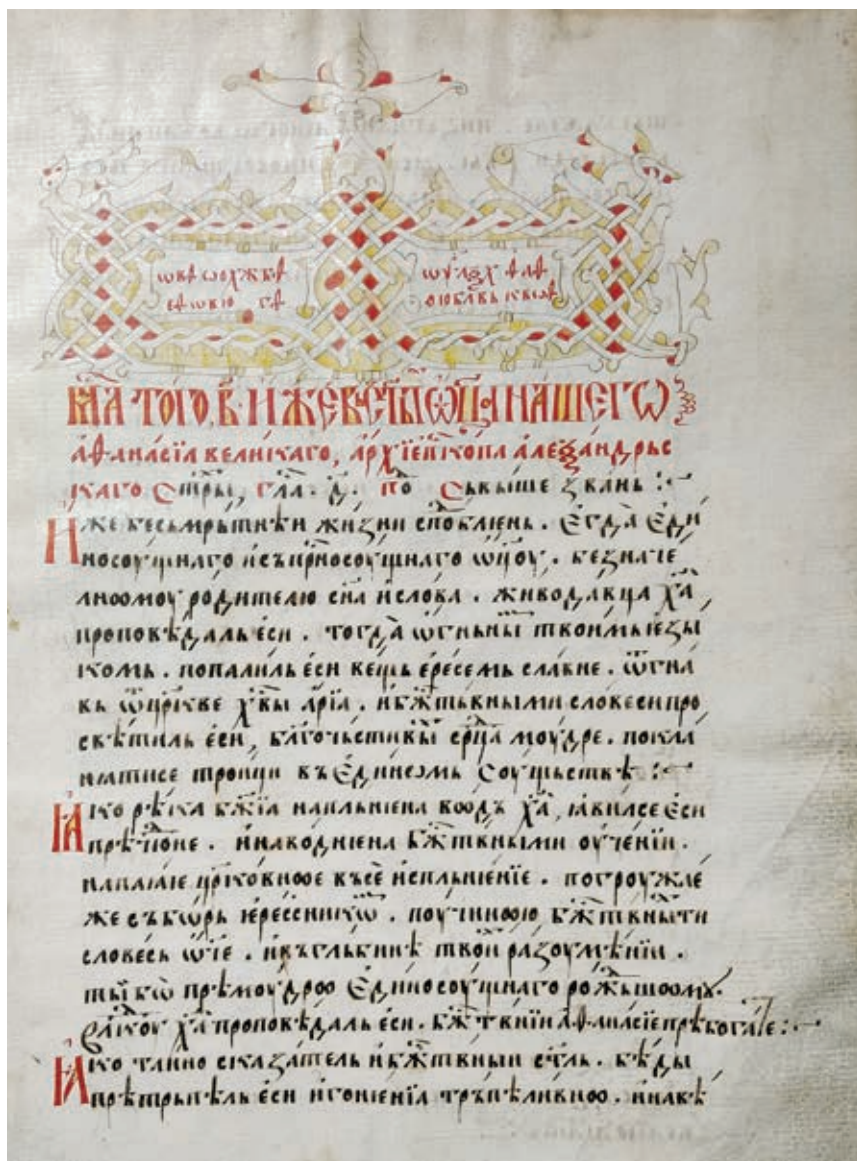

Сл. 4. РНБ, 1.1.11в: Служба Св. Аѣанасију Великом (рукопис), око 1665/75, водени знак круна са седам зубаца, звездом и ѿолумесецом (л. 3б)

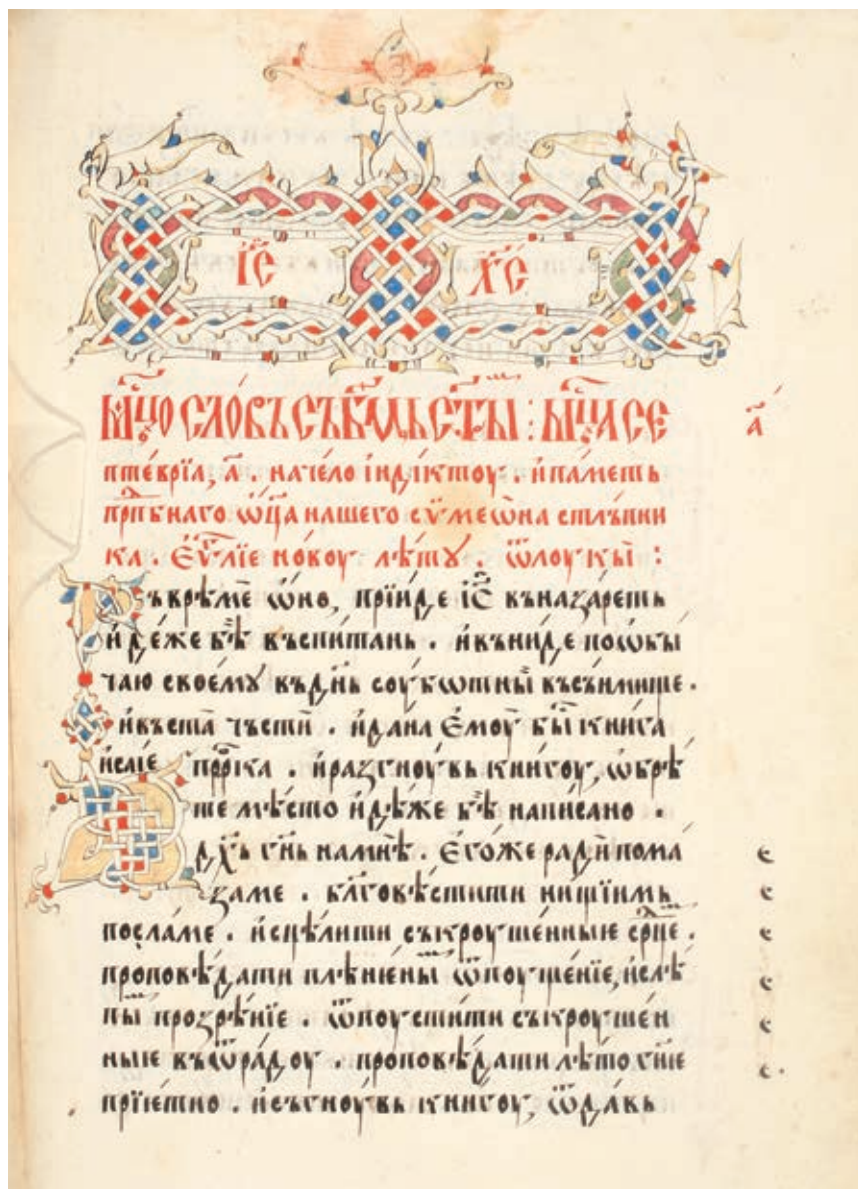

Сл. 5. РНБ, 1.1.11в: Служба Св. Аїѱанасију Великом (рукопис), око 1665/75, контрамарка *ѿролисїѿ* (л. 68)

Сл. 7. РНБ, 1.1.11В: Служба Св. Аїанасију Великому (рукопис), око 1665/75, л. 1а

Сл. 8. Морача 3: Изборно јеванђеље, 1668, л. 204а

[illegible]

Сл. 10. РНБ, 1.1.11в: *Служба Св. Аїѱанасију Великом* (рукопис), око 1665/75, л. 6а

САБОРНО УЛОЖЕНИЈЕ (РУСКОГ ЦАРА АЛЕКСЕЈА МИХАЈЛОВИЋА) – РУКОПИС ИЗ НАРОДНОГ МУЗЕЈА ЦРНЕ ГОРЕ НА ЦЕТИЊУ

МИЛЕНА МАРТИНОВИЋ*

Айстѣракиѣ: У раду је дат археографски опис руског законика из 1649. године, односно *Саборној уложенија* цара Алексеја Михајловића, чији се један препис налази у Архивско-библиотечком одјељењу Народног музеја Црне Горе, на Цетињу.

Кључне ријечи: Русија, цар Алексеј Михајловић, правни споменик, Москва, свитак

У Народном музеју Црне Горе (Архивско-библиотечком одјељењу – АБО) чува се један од многобројних преписа руског законика названог *Саборно уложеније* руског цара Алексеја Михајловића Романова (1645–1676), донесеног 29. јануара 1649. године, на заседању Земског сабора.¹ Значајан је по томе што представља први најдуготрајнији правни

* Милена Н. Мартиновић, Народни музеј Црне Горе на Цетињу, 65mmartinovic@gmail.com

¹ Прије доношења овог правног акта, у Русији је на снази био *Судбеник*, законик донијет још 1550. године у вријеме владавине цара Ивана Грозног, кога ће на престолу наслиједити његов син цар Фјодор Иванович (1584–1598). Са његовом смрћу угасила се московска линија владара из династије Рјуриковића. Затим је на власт дошао Борис Годунов (1598–1605). Његова краткотрајна владавина била је испуњена немирима и народним незадовољством, проузрокованим у првом реду неродним годинама и временом велике глади која је проузроковала немире. Појавили су се и самозванци који су се лажно представљали као царевеи Димитрије, најмлађи син Ивана Грозног, који је, према историјским изворима, умро под неразјашњеним околностима. Услиједио је дуг период нестабилности, грађанског рата, спољног мијешања при чему су учесници у догађајима покушавали да доведу на престо своје штићенике. Руско-пољски рат (1603–1618) и Руско-шведски рат (1610–1617), као и страна интервенција, тешко су погодили тадашње Руско царство и у великој мјери су разорили његову економију. Цео тај период руске историје познат је као вријеме Велике смутње. Одржавање Земског сабора (1613) и избор Михаила Фјодоровића, првог цара из рода Романових означио је почетак

споменик руског права.² Трајао је скоро два вијека, све до 1830, када је укључен у састав прве књиге *Зборника закона Руске империје* (*Полное собрание законов Российской империи*), а послужио је и као основа за писање руског модерног Кривичног законика од 1845. године.³

Прво *Саборно уложеније* је написано на свитку дужине нешто више од 31,7 м и ширине 34 цм, на којем се налазе потписи свих чланова Земског сабора, укупно 315.⁴ Састављен је из 957 спојених листова хартије. Садржи 967 чланова распоређених у 25 поглавља. За овај правни споменик руска царица Катарина II је 1767. године дала да се изради специјални округли ковчежић од сребра са позлатом, у коме се и данас налази. Чува се у Руском државном архиву древних аката у Москви (РГАДА Ф-135, № 387).⁵

Послије прве верзије сачуване у облику свитка у периоду од 7. априла до 20. маја 1649. године одштампано је 1200 примјерака у облику књиге.⁶ Од тренутка доношења овог законика, током друге половине 17. и у првој 18. вијека, начињени су његови бројни преписи. Ови преписи се највећим дијелом налазе у Руској државној библиотеци (РГБ), у Москви, претежно у колекцији рукописа грофа Н. П. Румјанцева.⁷

Примјерак који се налази у Архивско библиотечком одјељењу Народног музеја Црне Горе на Цетињу, у суштини, по садржају се не разликује од осталих рукописних примјерака.⁸

постепеног смиревања стања. У вријеме владавине његовог сина цара Алексеја Михиловића сазван је 1649. године Земски сабор. На њему је проглашен нови Законик – Саборни законик (Уложение) који је осавременио законодавне оквире и судску власт: Черникова, Вишњаков 2019, 31–42; Чворовић, 2018, 67–81.

² О овом правном споменику постоје бројни извори и литература: Тихомиров 1961; Абрамович 1987; Румянцева 2000; Манкџов 2003; Томисонов 2011; Румянцева 2013 24–37; Чворовић 2018, 67–83 и др.

³ Чворовић 2018, 67.

⁴ <https://rgada.info/index.php?T1=&Sk=10&page=39> (последњи пут 12. новембар 2022, 20 h)

⁵ <https://rgada.info/index.php?T1=&Sk=10&page=39> (последњи пут 11. новембар 2022, 18 h).

⁶ Чворовић 2018, 76.

⁷ Прегледани рукописи *Саборно Уложеније* у дигитализованом облику су из збирке грофа Н. П. Румјанцева: ОР Ф. 256 № 441; Ф. 256 № 442. Налазе се на сајту Руске државне библиотеке (РГБ): <http://lib-fond.ru/lib-rgb/256?page=41> (сајт посјећен више пута, последњи пут 11. новембра 2022, 18 h).

⁸ Упоредјујући примјерке из збирке грофа Н. П. Румјанцева: ОР Ф. 256 № 441; Ф. 256 № 442 из РГБ са нашим рукописом (АБО/НМЦГ сиг. 18382), закључили смо да су подударни по садржају.

Рукопис је писан на папиру, димензија 200 × 155 мм. Садржи 360 листова + II предлиста на почетку. Листови су повезани у свешнице са по 8 листова. У горњем десном углу су исписани листови азвједи бројевима. У доњем десном углу арапским бројевима није су исписане све странице, нумерација иде до броја 82. Недостају листови 138–139, и 203–279, па се може закључити да је рукопис непотпун. Недостаје му 78 листова, што значи да би укупан број нумерисаних страна требало да буде 438. Примјерак је оштећен, није конзервиран.

Преписивач овог рукописа није познат, писало га је више руку и највјероватније је настао у Русији. Вријеме његовог настанка према воденим знацима се може одредити тако што се на појединим листовима налази водени знак Грба Амстердама са контрамарком R G O VV E. Истовјетан знак одговара 1721. години.⁹ Ови водени знаци се налазе на предлистовима (први и последња два листа). Остали листови садрже водени знак Грба Амстердама који одговара 1684/1685. години.¹⁰ Може се претпоставити да је рукопис преписан 1684/85. године и преповезан 1721. године, с обзиром на то да предлистови уз повез садрже водени знак који одговара 1721. години.

Рукопис је преписивало више руку, брзописом, с употребом црног мастила, рускословенским језиком.

Рукопис нема украса.

Повез је картонски, прилично оштећен, хрбат недостаје, тако да су многи листови испали из увезаног дијела књиге. На картонској предњој корици се налази утиснут инвентарни број који је уједно и сигнатура рукописа (бр. 18382).

Садржај рукописа је следећи:

Глава ѡ- ѡ богохульникамъ и о церковныхъ мятѣжникахъ... (9 чланова)

Глава ѡ- ѡ государьской чести... (22 члана)

Глава ѡ- ѡ государево дворе... (9 чланова)

Глава ѡ- ѡ подпизнкихъ, и которые печати подделываютъ... (4 члана)

Глава ѡ- ѡ денежныхъ мастеровъ, которые чиноутъ делати воровские денги... (2 члана)

⁹ Дианова 1998, бр. 326.

¹⁰ Дианова 1998, бр. 150, 151, 154 (водени знаци на листовима одговарају овим бројевима).

- Глава § - О проезжих грамотах винные государства... (6 чланова) ¶Глава
§ - О службе всяких ратных людей, Московского государства... (32 члана)
Глава Ѧ - О искуплении пленных... (7 чланова)
Глава Ѧ - О мытах и о перевозех, и о мостах... (20 чланова)
Глава ї - О суде... (287 чланова)
Глава ѡ - Суд о крестьянех... (34 члана)
Глава Ѣ - О суде патриарших приказных, и дворовых всяких людей, и крест-
стьян... (3 члана)
Глава ї - О Монастырском приказе... (7 чланова)
Глава Ѣ - О крестном целовании... (10 чланова)
Глава Ѥ - О вершенных делах... (5 чланова)
Глава Ѣ - О поместных землях... (69 чланова)
Глава Ѣ - О вотчинах... (55 чланова)
Глава Ѧ - О печатных пошлинах... (71 члан)
Глава Ѧ - О посадских людех... (40 чланова)
Глава Ѧ - Суд о холопех... (119 чланова)
Глава Ѧ - О розбойных и о татинных делах... (104 члана)
Глава Ѧ - Указ за какие вины кому чинити смертная казна, и за какие
вины смертню не казнити, а чинити наказание... (26 чланова)
Глава Ѧ - О стрелцах... (3 члана)
Глава Ѧ - Указ о атаманех и о казаках... (3 члана)
Глава Ѧ - Указ о кормлах... (21 члан)

Након садржаја слиједи преамбула: В лето 7156 года К . июля въ Ѣ
день государь царь и великий князь Алексан Михайлович, всея Русии самодержец, въ
двадцатое лето ...

У преамбули се као доносилац овог закона у првом реду обра-
тио руски цар Алексеј Михајловић Романов, уз присуство патријарха
Московского и све Русије, Јосифа са цјелокупним црквеним клиром,
затим бојарима и кнезовима који су његови потписници. Било их је
315. Затим слиједи разрада чланова унутар сваког поглавља.

У првом поглављу је истакнута посвећеност регулисању по-
јединих кривичних дјела против вјере. Друго поглавље се бави за-
штитом државе и царског двора. Треће поглавље се бави заштитом
царске личности. У четвртном и петом поглављу се изражава казна
за фалсификовање докумената. У шестом поглављу се регулише ре-
жим путовања у иностранство. Седмо поглавље се бави прописима
и регулисањем права и обавеза војне службе, а осмо издаје пропи-
се за регулисање права за откуп робова. Девето поглавље регулише

права и обавезе на путевима и мостовима. Десето поглавље садржи највише чланова и бави се судским поступком. У једанаестом поглављу се регулише правни статус сељака, а у дванаестом – надлежност патријаршијског суда. Тринаеста глава се бави надлежностима нове државне административно судске управе над клирицима који имају спорове, а нијесу дио патријархове надлежности. Четрнаеста глава регулише поступак полагања заклетве у доказном поступку, а петнаеста се бави поравнањем у парничењу. Шеснаесто и седамнаесто поглавље регулише поклањање земље и баштином, а осамнаесто се бави поступком овјере докумената. Деветнаеста глава регулише право грађанства, а у следећој се разматра питања робова. У двадесет првом поглављу су изложене кривичне, материјалне и казнене норме. Наредна глава је посвећена правима козака. Последње поглавље обрађује кривична дјела недозвољене производње и продаје алкохолних пића.

На крају су дате завршне одредбе овог правног кодекса.

У рукопису се текст прекида на 136. листу. У члану 31, поглавља 10 (0 соуде...) недостаје текст до 42. члана, а наставља се на 139. листу. Истом поглављу недостаје текст од 220. члана, затим поглавља 11–16, у којима се текст наставља од 55. члана на даље.

Рукопис на предлисту је тешко читљив кратак текст, на савременом српском језику.

Запис који се налази на крају законика начинио је преписивач и он гласи:

Совршена снѧ кнѧга повелениѧ великаго госоударѧ царѧ и великаго кнѧзѧ Алексѧѧ Мѧхѧнловѧчѧ всеѧ Россѧи самодержѧцѧ в третне лето богом хранилиштѧ его держѧвы и при сыне его госоудареѧе благоверноѧ царевѧче и великом кнѧзе Дѧидѧтрѧи Алексѧевѧче в первое лето рожѧдения, его, лет 7157, генварѧ 29.

Историјай. Рукопис се налази у омоту на коме је исписано име проф. Владимира Ђоровића, универзитетског професора у Београду, и датум – август 1926. године. Из овог би се, можда, могло претпоставити да је овај примјерак *Саборној Уложенија* некад био у његовом власништву. На предњој картонској корици је печат Историјског института за проучавање црногорског народа који је послѧје Другог свјетског рѧта једно вријеме био на Цетињу, управо у просторијама дворске бѧблиотеке коѧ се налази у оквиру данашњег Архивско-бѧблиотечког одјељења Народног музеѧ Црне Горе. Касније је овај

Институт пресељен у некадашњи Титоград (данашњу Подгорицу), а рукопис је заведен са сигнатуром 18382 као власништво Народног музеја на Цетињу. Године 1962, рукопис је добио статус културног добра НР Црне Горе.¹¹ У музејској документацији нијесмо могли пронаћи податке о томе како се овај законик нашао на Цетињу.

---

¹¹ Решење остављању под заштиту бр. 08/87, 1–62, од 20. 01. 1962; Увођење у Регистар бр. 08/87, 1–62, од 20. 01 1962; Досије бр. 34, књ. III, 67–68.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ

АБО/НМЦГ сиг. Б - 18382: *Саборно Уложеније руског цара Алексеја Михајловића*, Архивско-библиотечко одјељење Народног музеја Црне Горе (сиг. Б-18382).

Абрамович 1987: *Соборное уложение 1649 года*, Текст, comment. Comment. Г. В. Абрамовича и др.; Руководитель авт. коллектива А. Г. Маньков. – Ленинград: Наука Ленингр. отдние, 1987 – 448 с. (Законодат. памятники Рус. централиз. государства XV–XVII вв.)

ОР Ф.256 № 441: *Уложение Соборное*: Фонд 256. Собрание рукописных книг Н. П. Румянцева – Отдел рукописей РГБ (lib-fond.ru): [http:// lib - fond.ru/ lib-rgb / 256?&page=41](http://lib-fond.ru/lib-rgb/256?&page=41)

ОР Ф.256 № 442: *Уложение Соборное*: Фонд 256. Собрание рукописных книг Н. П. Румянцева – Отдел рукописей РГБ (lib-fond.ru): [http:// lib - fond.ru/ lib-rgb / 256?&page=41](http://lib-fond.ru/lib-rgb/256?&page=41)

Соборное уложение 1649 г. 1987: Соборное уложение 1649 г. Текст, комментарии. Подготовка текста Л. И. Ивиной. Л., 1987.

Тихомиров 1961: М. Н. Тихомиров, П. П. Епифанов, *Соборное уложение 1649 г.* М., 1961.

Томисонов 2011: *Соборное уложение 1649. Законодательство царя Алексея Михайловича*, Сост. В. А. Томисонов, Москва 2011.

ЛИТЕРАТУРА

Дианова 1998: Т. В. Дианова, *Филиграни XVII i XVIII в.в., Герб города Амстердама*, Москва 1998.

Маньков 2003: А. Г. Маньков, *Уложение 1649 года – кодекс феодального права России*, Москва 2003.

Румянцева 2000: В. С. Румянцева, *Соборное Уложение 1649 г. и Русская церковь в отечественной историографии (XIX – начало XX в.)*. Судебник 1497 г. в контексте истории российского и зарубежного права XI–XIX вв. Москва 2000.

Румянцева 2013: В. С. Румянцева, *Соборное 1649 г. и государственный статус крепостного крестьянства*, Вопросы истории № 7 (2013) 24–37.

Чворовић 2018: З. Чворовић, *Саборно уложеније од 1649. године – уједно камен у развоју руског права*. Увод у право Русије: Введение в право России. Србија и Русија кроз векове: Сербия и Россия сквозь века. Ур. Мина Зиројевић, Нина Кршљанин, Београд 2018, 67–83.

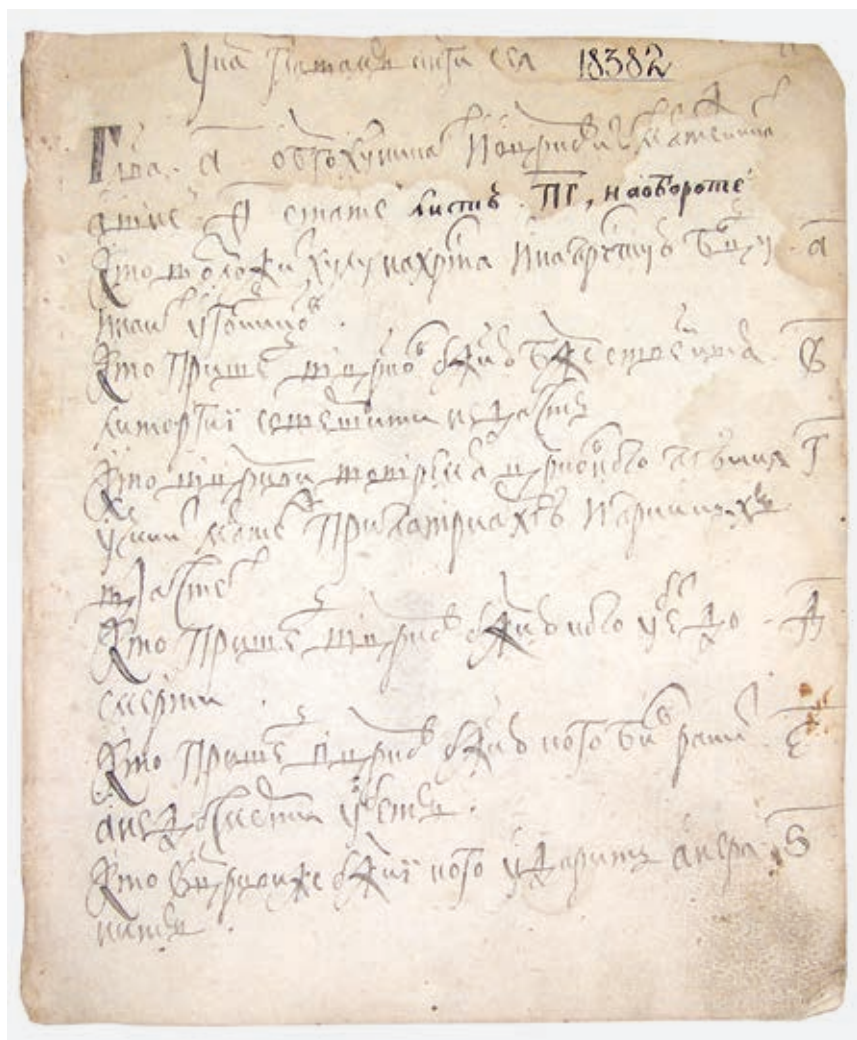
Черникова, Вишњаков 2019: Т. Черникова, С. Вишњаков, *Историја Русије II. Царска Русија (од XVII до почетка XX века)*, Београд 2019.

SOBORNOE ULOZHENIE (OF TSAR ALEXEI MIKHAILOVICH OF RUSSIA) –
THE MANUSCRIPT FROM THE NATIONAL MUSEUM OF MONTENEGRO
IN PODGORICA

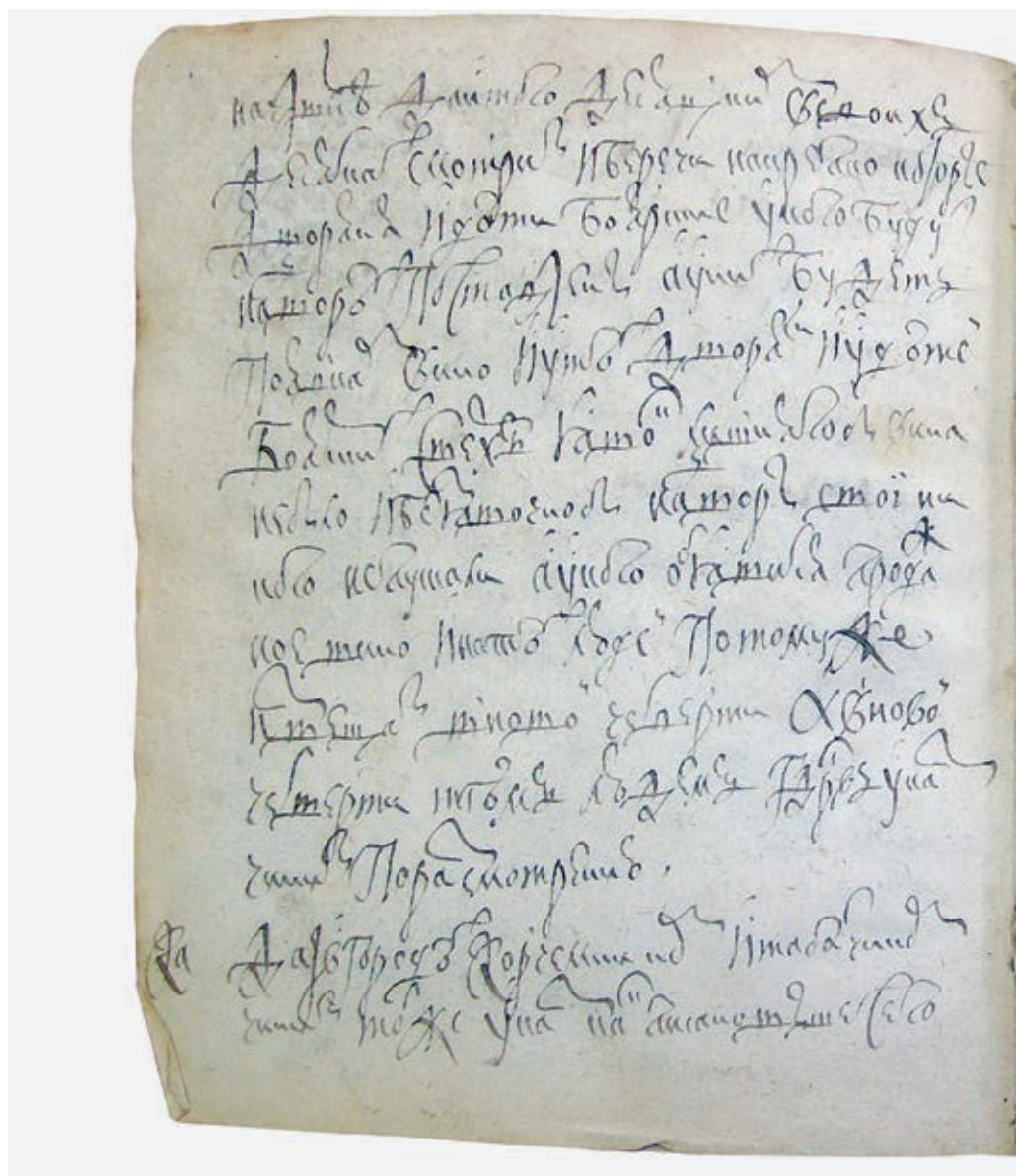
MILENA MARTINović

The National Museum of Montenegro (the Archive and Library Department – ABO) holds one of the numerous copies of the Russian legal code known as the *Sobornoe Ulozhenie* promulgated by Alexei Mikhailovich Romanov, Tsar of Russia (1645–1676), on 29 January 1649, at the Zemsky Sobor in Moscow. This code is notable for being the first more longer-lasting monument of Russian law. The first copy of the code was inscribed on a scroll measuring 31,7m x 34cm (РГАДА Ф – 350, № 387). After the legal code was promulgated in 1649, 1200 copies were printed, and, additionally, the manuscript continued to be copied by hand in Russia in the second half of the 17th and the first half of the 18th century. The specimen in the National Museum of Montenegro is one of those handwritten copies, created in Russia in the third quarter of the 17th century (АБО/ХМЦГ, Ms. 18382).

Key words: Russia, Tsar Alexei (Alexis) Mikhailovich, legal document, Moscow, scroll

Сл. 1. Саборно уложеније, АБО-НМЦГ, бр. 18382, л. 1а

Сл. 2. Саборно уложеније, АБО-НМЦГ, бр. 18382, л. 437б-438а

УАН
 Смирнама иа Рита Номини мѣсто
 Дря иря убоице мѣа асеиола мѣа
 Лемга мѣа руси (мо) сѣ Руга Вире
 Сомо бѣа мѣа мѣа сѣ сѣ мѣа
 мѣа сѣ сѣ сѣ сѣ сѣ сѣ сѣ сѣ
 и сѣ сѣ сѣ сѣ сѣ сѣ сѣ сѣ
 сѣ сѣ сѣ сѣ сѣ сѣ сѣ сѣ
 сѣ сѣ сѣ сѣ сѣ сѣ сѣ сѣ
 сѣ сѣ сѣ сѣ сѣ сѣ сѣ сѣ

РУКОПИСИ МАНАСТИРА СВЕТЕ ТРОЈИЦЕ РУСИНИЦЕ У СЕЛУ МУШУТИШТУ КОД ПРИЗРЕНА

ТАТЈАНА СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ*

Айспракти. Није тачно познато када је основан манастир Свете Тројице Русинице у селу Мушутушту недалеко од Призрена, а свакако се зна да је постојао пре 1465. године, када се по први пут спомиње у манастирском поменуку. Први подаци о преписивачкој активности у овом манастиру потичу из времена по обнови Пећке патријаршије; јеромонах Пахомије преписао је овде неколико рукописа током последње четвртине XVI века. Рукописи који су некад припадали овом манастиру били су пренети у београдску Народну библиотеку, где су страдали приликом немачког бомбардовања Београда 6. априла 1941. године. У раду су прикупљени подаци о оним рукописима за које се поуздано могло утврдити да су се некад налазили у Русиници, без обзира на то да ли су писани у самом манастиру или су били донети са стране.

Кључне речи: Манастир Свете Тројице Русинице, Призренски крај, рукописи, монах Пахомије, Народна библиотека, Београд

Трагична судбина манастира Свете Тројице Русинице (или Русинице, како се још назива) код села Мушутушта недалеко од Призрена подстакла нас је да покушамо да дамо свој прилог познавању његове историје.¹ Село Мушутуште се помиње у једном писаном извору из 1307. године, тачније – помиње се Црква Светог Симеона у овом селу; следећи помен села је из 1315. године, када је велики казнац Јован Драгослав, заједно са женом Јеленом, сином Станишом и ћерком Аном, као породичну задужбину подигао у селу цркву посвећену Богородици Одигитрији.² Но, нема сумње да је село било старије од ових

* Татјана Суботин-Голубовић, Филозофски факултет, Београд, t.subotin@f.bg.ac.rs

¹ Манастир Свете Тројице Русинице срушен је до темеља 13. и 14. јуна 1999. године, након уласка НАТО снага на Косово: Поповић 1998–1999, 31.

² Податак о зидању цркве и о њеним ктиторима сачуван је у натпису уклесаном на каменој греди изнад врата цркве. Натпис је објављен: Стојановић 1902, ССЗИН I,

првих помена. Истраживачи су утврдили да се у селу налазио већи број цркава, а то су, осим већ поменуте задужбине казнаца Јована Драгослава, још и цркве: Светих Арханђела, Светог Николе, Светог Спаса, Светог Атанасија, Светог Наума, Светог Ђорђа, Свете Петке и Светог Симеона.³ О бројности и значају цркава овога села упечатљиво говори и назив једног дела села – *Црквена махала*. Манастир Свете Тројице Русинице удаљен је око два километра од самог села, у подножју планине Русинице, а налази се у атару Мушутишта. Село Мушутиште удаљено је око 15 км на исток у ваздушној линији од Призрена. У XIX веку је прве вести о селу и самом манастиру у стручној литератури саопштио Александар Гиљфердинг.⁴ Но особа која је дала бројне поуздане информације, не само о овом селу него и о целом Призренском крају, био је Иван Степанович Јастребов, руски конзул, који је у Призрену службовао у два наврата (1870–1876; 1879–1886). Јастребов није био само дипломата, он је у исто време био историчар, археолог и етнограф. Путујући по областима Старе Србије, бележио је народне песме, описивао обичаје српског народа и писао о црквама на које је наилазио током својих путовања. Јастребов је у *Сјоменнику Српске краљевске Академије* објавио више текстова који и данас имају изузетан значај за проучавање историје и културе Срба на том подручју. Његово најзначајније дело, објављено 1879. године, јесте књига *Податци за историју српске цркве и народа. Из њихових записника*.⁵ Захваљујући својим заслугама у проучавању културног и историјског наслеђа косовских Срба Јастребов је 1875. године постао члан Српског ученог друштва (претече Српске краљевске академије).

Данас, после вишедеценијских истраживања, знамо да сакрална топографија Призренског краја има немерљив значај за проучавање културних токова средњовековне Србије. У односу на почетне спознаје, остварене у великој мери и трудом Јастребова, наша данашња знања су далеко шира, што даје могућност да се створи свеобухватна слика једне територије у одређеном времену. Велики допринос дала су теренска истраживања обављена у околини Призрена током друге

20 (бр. 47). У даљем излагању ћемо користити скраћеницу ССЗИН за шестотомно дело овог аутора (*Сјари српски записи и најписи*).

³ Ивановић 1998, 175.

⁴ Гиљфердинг 1873, 153–154.

⁵ Приликом рада користили смо фототипско издање ове књиге из 2020. године, а означаћемо га као 2020а.

половине прошлог столећа.⁶ Археолошка истраживања локалитета нису донела значајније резултате, али су теренска истраживања топографије околине манастира дала основа да се размишља о осамдесетим-деведесетим годинама XIV века као времену када је манастир могао бити основан. Недалеко од манастира, пола сата хода према југу, налази се испосница Русиница која је припадала самом манастиру, те је стога Даница Поповић, која је обавила проспекцију манастирске околине, склона да повеже његово оснивање са доласком монаха-си-наита у српске крајеве.⁷ Друга група испосница (позната као Матоске пећине – испоснице) налази се у изворишном делу Матоског потока, а оне су размештене у литици стене високе преко 60 м. То је подстакло Даницу Поповић да претпостави да је Света Тројица Русиница могла бити монашка заједница лавриотског типа. Овом приликом нећемо детаљно износити податке о сакралној топографији планине Русинице, већ ћемо само подсетити на чињеницу да се на њеним југозападним обронцима налазила испосница Светог Петра Коришког, а постоје и озбиљне индиције да је на месту манастира Светог Марка Коришког (из XV века) већ у XIV веку постојала једна црква. Пећине испоснице идентификоване су у већем броју у околини Призрена. Велики број цркава те неколико манастира са својим испосницама дали су основа да се помишља о улози Призренске епископије у подстицању оваквог начина исказивања побожности.⁸

Није познато када је манастир Свете Тројице основан, а најстарија потврда о његовом постојању јесте манастирски поменик који се водио почев од 1465. године.⁹ Како је Костић нагласио, овај поменик

⁶ Преглед релевантне литературе: Поповић 1998–1999.

⁷ Поповић 1998–1999, 36.

⁸ Поповић, 1997, 129–152; Поповић 1998–1999, 33–34.

⁹ Костић 1910, 27 (сы поменикъ монастыра с(вѣ)тыи и живонотѣльныи троице въ области приѣренскои ниже бо нарицаемъи обители русинскои идеже поленуют се иже на православни оуспѣшнѣ); Даниловић 1997, 37–47.

Поменик, који је био у приватним рукама – код Симе Игуманова у Призрену, први је увео у литературу управо Јастребов (2020, 79–81). Рођени брат Симе Игуманова, Аксентије, био је игуман манастира Светог Марка Коришког, те је вероватно тако *Поменик* доспео у овај манастир (или је из њега био узет). *Поменик* се несумњиво налазио у Русиници у време када је ту боравио и јеромонах Пахомије, који је 1575. године оставио белешку о великој глади и невољама које су тада задесиле хришћане.

Пурковић 1938, 49; Зиројевић 1984, 179.

се чувао у манастиру Светог Марка Коришког, а у Русиницу је пренет по обнови манастира у XIX веку.

Писани извори показују да је манастир био активан током XVI века. Захваљујући записима сачуваним у појединим рукописима може се, макар и у грубим цртама, стећи утисак о стању у коме се манастир налазио у појединим периодима свога постојања. Записе је прикупио Љубомир Стојановић и објавио их у шестотомном корпусу *Сѣтари срѣски зайиси и найѣиси*.¹⁰ Следећи записи указују на то да су у питању рукописи из Русинице:

бр. 414 – Грешни Јован је оставио запис о апостолу који је преписао 1513. године; запис је први објавио Јастребов, а Стојановић га је преузео од њега;¹¹

бр. 611 – Монах Пахомије је 1560. године приложио пролог за март-август који је преписао у манастиру Војсиловици.¹² Запис гласи: писа се сѣ кнѣга въ лѣто 5600 . 11 . Писахъ сѣю книгѣ, глаголемѣ прологъ, многотрѣшнѣи монахъ Пахомѣ, в монастирѣ глаголемѣ Консоловницѣ, и приложихъ ю монастирѣ светен живонатељнѣи и неразделнѣи тронце, глаголемѣ Русиница (...).¹³ Стојановић је од Гиљфердинга преузео податак да се рукопис налазио у цркви села Дворане. Овај рукопис је припадао старој збирци рукописа Народне библиотеке у Београду (инвентарски број 686), а у *Каталогу* је описан под редним бројем 396.¹⁴

бр. 6380 – Монах Пахомије је између 1560. и 1570. године преписао зборник који садржи *Слова свейших оѣаца*.¹⁵ Овај рукопис се данас чува у Народној библиотеци Кирил и Методиј у Софији. То је рукопис који је Бењо Цонев у своме каталогу описао под бројем 443 (650) и оквирно га датирао у XVI век,¹⁶ док је код Стојановића време његовог настанка прецизније одређено у период 1560–1575. година. Запис се налази на л. 342б: до заѣ трѣди се о сѣм многотрѣшнѣи . пахомѣи и прилож ю монастирѣ стѣе тронце,

¹⁰ Стојановић 1902–1926.

¹¹ ССЗИН I, 128.

¹² Војсиловица се налазила између Јањева и Грачанице; манастир је запустео средином XVII века.

¹³ ССЗИН I, 611. Стојановић је навео да запис потиче из цркве села Дворана, такође недалеко од Призрена.

¹⁴ Стојановић 1903, 112. У *Каталогу* стоји да је рукопис припадао Тројици Русиници, док у ССЗИН стоји да се он налазио у цркви у селу Дворани у Старој Србији.

¹⁵ ССЗИН IV, 6380.

¹⁶ Цонев 1910, 464–470.

звода русиница (...). Из записа се види да је и овај рукопис исписао већ помињани Пахомије.

бр. 717 – Монах Пахомије је 1575. године у самом манастиру преписао минеј за октобар: Исписа се сја свята и божествената книга, глаголемѧ минен октобврѧ мѧсеца, роукою многорѧшнаго монаха Пахомѧ во области призренскои во манастир св. Троици в подѧкрили Русѧнскои въ лѧто 5 .п.ѧ. ...).¹⁷

бр. 729 – нека Черана откупила је 1577. године књигу: сѧю кнѧгѧ ѡкупѧ черана радашниновиѧ, а за дѧшѧ господѧна своего николѧ и сѧна вѧнцѧ, богѧ да нѧдѧ дѧшѧ прости и благослови и черана, коѧ се ѡ сѧдѧ трѧдила, въ лѧто 5 .п.ѧ. кѧрѧг сѧнцѧ .ѧ., а лѧнн .ѧ., аѧннѧ . сѧю цѧна .ро. аспрѧ.¹⁸

бр. 796 и 797 – Два записа у прологу за летњи део године (март-август).¹⁹ Из првог записа се види да је рукопис био преписан 1587. године у Грачаници по наруѧбини новобрдског митрополита кир Василија. Други запис говори о смрти митрополита Василија. Према Стојановићу, рукопис се налазио у Русиници.²⁰ Лист са овим записима је, вероватно за време Првог светског рата, доспео у Народну библиотеку у Софији. Није познато шта се догодило са самим рукописом.²¹ Запис је поново објављен, уз детаљну филолошку анализу.²²

бр. 1123 – Запис из 1622. године у рукописном јеванђељу, у коме се говори да је књигу за три аспре од Степана купио поп Недељко. Не може се закључити ни када ни где је рукопис био преписан, а у тренутку када је Стојановић прикупљао материјал, он се налазио у Тројици Русиници.²³

бр. 1127–1129 – Три записа у русиничком рукопису – из 1622, 1672. и 1679. године. У првом запису говори се о престављењу даскала Димитрија, а исписао га је неки Јаким. Други запис је посебно интересантан јер је, чини се, настао у Јањеву, а говори о смрти даскала Лава Хације. Трећи запис говори о смрти Хаци Евлогија који беше доврѧ кнѧгѧчитацѧ и доврѧписацѧ блажѧни мѧжѧ хаци евологиѧ, великѧ рѧвнѧтелѧ за великѧ црковѧ (...).²⁴

¹⁷ ССЗИН I, 221.

¹⁸ ССЗИН I, 223.

¹⁹ ССЗИН I, 237.

²⁰ ССЗИН I, 237.

²¹ Суботин-Голубовић 1999, 123.

²² Младеновић 1980, 207–209.

²³ ССЗИН I, 304.

²⁴ ССЗИН I, 305–306.

бр. 1771–1773 – Три записа у русиничком рукопису из 1679. и 1680. године о престављењу патријарха српског кир Максима, владике будимског Хаџи Кирила и игумана пећког јеромонаха Софроније.²⁵

Посетивши Свету Тројицу Русиницу, Јастребов је забележио да у манастиру нема старих књига „које су достојне посебне пажње”, осим једног *Пролоја*, *Поменика* и једне нове књиге под називом *Филада*.²⁶

Читав низ рукописа који су се у XIX веку налазили у манастиру доспео је у Београд, у збирку Народне библиотеке. Љубомир Стојановић је дао основне податке о седам рукописа који су, барем у неком тренутку, припадали овој обитељи. У прегледу русиничких књига, начињеном према Стојановићевим *Стиарим срѣским зайисима и најѣиисима*, нема ниједног податка који би потврдио да је бар неки од њих био преписан у самом манастиру. Овде морамо направити дигресију и укратко се осврнути на историју Русинице. Наиме, манастир је у својој историји доживљавао успоне и падове, који су свакако допринели разношењу и уништавању његових рукописа. Пошто је реч о манастиру у коме се морало обављати свакодневно богослужење, логично је претпоставити да је он поседовао барем онај основни комплет неопходних књига. Нема сачуваних података који би потврдили да је у манастиру радио организовани скрипториј, мада ни такву могућност не треба занемарити. Монах Пахомије, о коме је већ било речи, активан је у време непосредно по обнови Пећке патријаршије (1557), те његова активност свакако има везе са попуњавањем и обновом књишког фонда. Запис из 1565. године нема везе са рукописима, али показује да је манастир уживао знатан углед, као и да је поседовао имовину која му је омогућавала приходе.²⁷ Према запису, манастир је те године посетио полошки

²⁵ ССЗИН I, 425.

²⁶ Јастребов 2020б, 241.

²⁷ ССЗИН I, 201 (бр.647). Љубомир Стојановић је овде објавио запис који је у *Поменику Симе Ијуманова* оставио епископ полошки коме је седиште било у Хте-тову: *Иѣзъ свѣренни епископъ положскы богохранимаго мѣста Хтедова ѹписахъ себе въ свѣтотѹю просколѣидію и въ съборны поменикѣ, и потомъ въсполѣноу нѣкое мылосрдіе свѣворотн своен доуши и приложити частномоу монастироу свѣтѣн и жѣвоначелнон тронци доходякъ ѿ годища по два товара вина и по товаръ пшенице. И пакы по доен съдѣртн що годѣ естъ дое коуплено нивѣ и лоѣѣа оу лѣшкыкъ приложнхъ седмоу вишереченомоу монастироу свѣтѣн тронци називаеѣмон роусинскон, въ области приѣрѣнскон (...) и сѣ рече се и оуписа се въ лѣто 73. ѿ .7. еже бы ти въ всако потвѣрженіе и съхраненіе св. монастироу отъ нынѣ и въ вѣкы . И тоу се обрѣте всеосвещенный дитрополитъ кѹр Методѣе и въсеосвещенный епископъ вранѣаньскы кѹр Софроніе при игоуѣдену Мартирію.*

епископ из Тетова, који је одлучио да додели обитељи годишњи доходак који се састојао од два товара вина и једног товара пшенице. Полошки епископ је манастиру завештао и своје њиве и винограде које је поседовао у Лешку. Но осим овог податка, у запису је поменуто и име тадашњег игумана манастирског – Методија. Помен двојице високих црквених достојанственика, који су били присутни у време када је неименовани полошки епископ у проскомидију уписао свој дар, говори о поштовању које је овај манастир морао уживати у то време. Запис из 1681. године показује да је у то време манастир још увек био активан.²⁸ Први наредни податак из 1731. године описује манастир као напуштен. Претпостављамо да је био напуштен у време аустријско-турских ратова, јер су се главна војна дејства одвијала управо на територији Косова. Из белешке коју је сачинио призренски митрополит Исаија Туцак знамо да је у то време Русиница била разрушена. Митрополит је утврдио да је манастир Светог Марка Коришког у добром стању, али да нема старешину. За игумана је постављен Серафим, док је Русиница додељена Светом Марку као скит. Поставићемо једно сасвим логично питање – да ли су рукописи, који су евентуално заостали у манастиру после његовог напуштања, могли бити пренети у манастир Светог Марка? О томе нема писаних података, али уколико се то заиста догодило, онда је и један број рукописа који су из Светог Марка били пренети у Београд такође могли у неком тренутку припадати Тројици Русиници.²⁹ Треба узети у обзир и податак који указује да је један Пахомијев рукопис, писан за Русиницу, доспео у село Дворане. Ово показује да су се рукописи могли слободно кретати на једном ужем подручју, јер се сва поменута села налазе у непосредној близини Призрена.

Крајем двадесетих година 19. века, уз манастирске рушевине подигао је колибу и живео у њој неки Исаија „Христа ради јуродиви“, који је одиграо значајну улогу спречавању Арбанаса да купе манастирске рушевине, као и у очувању хришћанског карактера овог култног места. Русеничка обитељ обновљена је на иницијативу Аксентија Андријевића, игумана Светог Марка Коришког који је 1825. године, мало пре своје смрти, оставио новчана средства за те потребе (200 дуката).

²⁸ Костић 1928, 144.

²⁹ У Стојановићевом *Кашалоју* уз неколико десетина рукописа стоји да су у београдску Народну библиотеку донети из Светог Марка Коришког. Овде их нећемо набрајати.

Манастир је најзад био обновљен 1837. године. Током шездесетих и седамдесетих година 19. века, успостављена је веза са српском матицом, те је почела да пристиже и материјална потпора.³⁰

Када се зна историја овог манастира, јасно је да су ови рукописи били донети већ после поменуте обнове из четрдесетих година. Ни један од описа не задовољава наше потребе, али они су резултат тадашњих знања о рукописима. У то време је филигранологија била тек у зачетку, те се анализа папира није могла користити за прецизније одређивање времена писања појединих рукописа. Поменућемо овде рукописе које је Стојановић у свом *Каталогу* означио као русиничке:³¹

643 – Псалтир с последовањем с краја 14. и почетка 15. века, 297 листова, хартија, фолио формат – запис на л. 62б недвосмислено говори о томе да је рукопис русинички. Стојановић констатује да је запис „по свој прилици савремен рукопису”;

697 – Минеј за јул (16–17. век), 211 листова, хартија, фолио формат;

705 – Зборник (стихире васкрсне, молитве), 17. век, 180 листова, хартија, 16⁰;

686 – Пролог за март-август, 1560, 285 листова – ово је онај Пахомијев пролог о коме је већ било речи; мада код Стојановића стоји да је рукопис русинички, у првој књизи ССЗИН стоји да се запис налази у књизи цркве села Дворана.³²

Као русинички рукописи помињу се још и један *Тийик јерусалимски* (бр. 741), датиран у 16–17. век, 265 листова, хартија, 8⁰; и *Пајџерик*, крај 14. – почетак 15. века, 406 листова, хартија, 8⁰.

Могуће је да је управо то било време када су бројни рукописи са територије Косова, поготово из призренског краја били послати у Београд и ушли у фонд Народне библиотеке. Нажалост, не само библиотечки фонд него и архива, уништени су у немачком бомбардовању Београда 6. априла 1941. године, те се пут набавке старих рукописа не може пратити. Љубомир Стојановић је у свом *Каталогу Народне библиотеке у Београду* из 1903. године навео и низ рукописа који су у библиотеку стигли из Русинице, што свакако значи да се то догодило у годинама које су претходиле изradi каталога. Мада је архива саме библиотеке била уништена,

---

³⁰ Поповић 1998–1999: 38–40 (са старијом литературом).

³¹ Стојановић 1903.

³² Стојановић 1903, 2–3 (рс. 643), 57 (рс. 696), 100 (рс. 795).

сачувана је грађа која се налазила у другим институцијама (Архиву Српске краљевске академије и у Министарству просвете и црквених дела).³³ Из ових сачуваних докумената може се стећи само сумарна слика о стању фонда рукописа, али се не може поуздано утврдити када су поједини рукописи доспели. Тако сазнајемо да је библиотека крајем 1884. године поседовала 396 „србуља рукописних, диплома и натписа”, али из овакве формулације се не види колико је тачно било самих рукописа.³⁴ Из извештаја Министарству просвете од 12. септембра 1898. године види се да је библиотека тада поседовала 623 рукописа.³⁵ Али ни из једног извештаја се не може закључити када су и на који начин нови рукописи пристизали. Но, ситуација се до извесне мере променила када је указом краља Петра Првог од 1. септембра 1903. године за библиотекара био постављен Јован Томић. Од тог тренутка се у годишњим извештајима, које је Томић подносио Министарству просвете и црквених дела, појављује више информација о набавци рукописа. Томић тако, у извештају од 2. марта 1904. године, саопштава да Народна библиотека на крају 1902. поседује 729 рукописа, а на крају 1903. 834 рукописа.³⁶ Током 1903. године збирка „рукописа и писама” је била нарочито обogaћена.

У Музеју Српске православне цркве у Београду, у оквиру збирке рукописа Радослава Грујића, налази се још један рукопис који је некад припадао Светој Тројици Русиници. У самом рукопису нема никаквог записа о месту писања, а да је он некад заиста био русинички потврђује белешка професора Грујића, у којој пише да га је пронашао у манастиру.³⁷

На основу овог кратког прегледа рукописа који су се некад налазили у манастиру Свете Тројице Русинице у Муштутишту може се закључити да је по обнови рада Пећке патријаршије барем један писар (монах Пахомије) преписивао књиге у самом манастиру или за његове потребе. Рукописи који се у 19. веку помињу као русенички били су донети са стране.

³³ Ову грађу је прикупио, средио и публиковао Гаврило Ковијанић у три тома (1990–1992).

³⁴ Ковијанић 1991, 70.

³⁵ Ковијанић 1991, 220.

³⁶ Ковијанић 2, 418.

³⁷ Захваљујем се колегама из Одељења за археографију Народне библиотеке у Београду који су ми ставили на располагање опис овог рукописа који се припрема за штампу у оквиру друге књиге описа Збирке Радослава Грујића (Музеј Српске православне цркве, Београд).

ЛИТЕРАТУРА

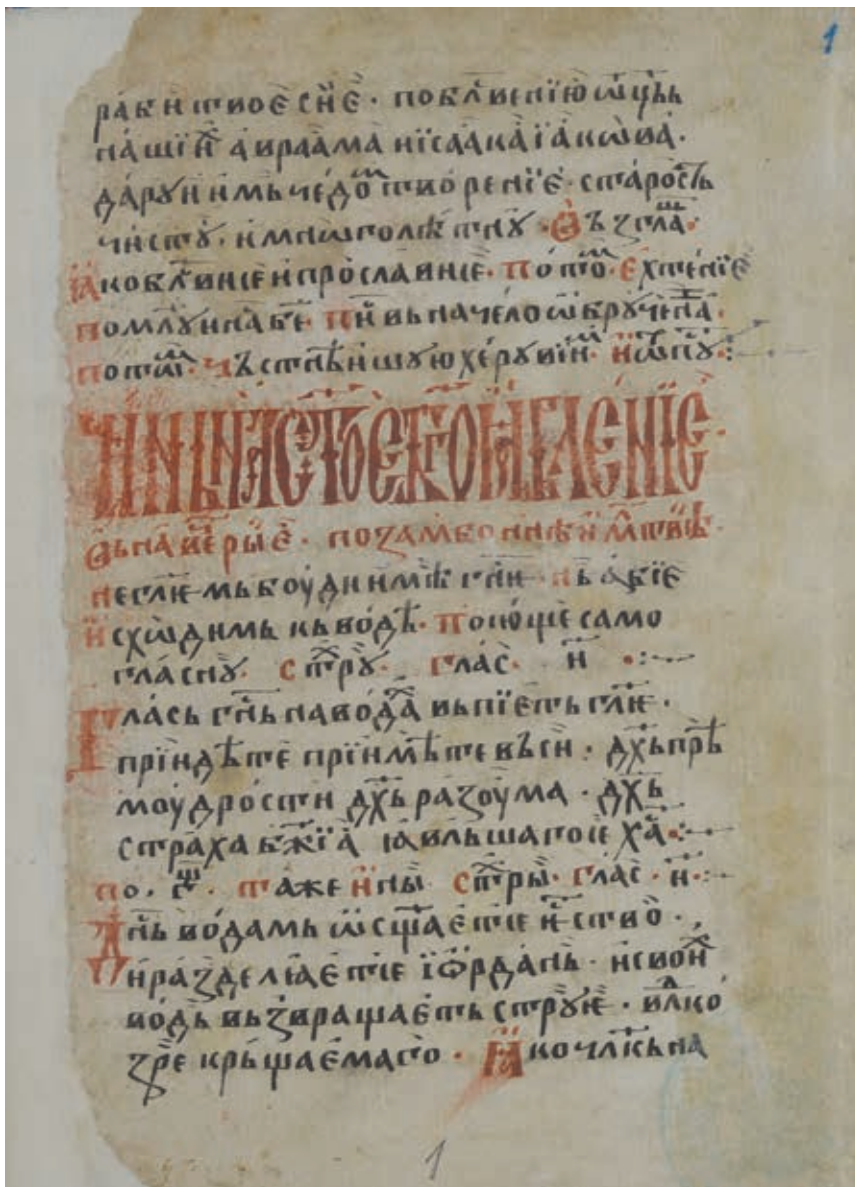
- Гильфердинг 1873: А. Ф. Гильфердинг, *Собрание сочинений. т. III. Босния, Герцеговина и Старая Сербия*, С-Петербург 1873.
- Даниловић 1997: Д. Даниловић, *Сѣтари срѣпски ѿоменици*, Старине Косова и Метохије 10 (1997) 37–47.
- Зиројевић 1984: О. Зиројевић, *Цркве и манастири на ѿдгручју Пећке ѿаири-јаришије до 1683. ѿдине*, Београд 1984.
- Ивановић 1998: М. Ивановић, *Осѣиаци цркава и исѣосници у анахоретској насео-дини Св. Пеѣтра Коришкој у данаињем селу Кабаиу код Призрена и њеѿовој околини*, Манастир Црна Ријека и Свети Петар Коришки. Научни скуп Приштина, Зубин Поток, Црна Ријека 25–26. IV 1996. Ур. Д. Бојовић, Приштина–Београд 1998, 167–181.
- Јастребов 2020a: И. С. Јастребов, *Подаци за исѣорију срѣске цркве и народа*, Београд 2020.
- Јастребов 2020b: И. С. Јастребов, *Сѣтара Срѣија и Алѣанија*, Београд 2020.
- Ковијанић 1991: Г. Ковијанић, *Архивска ѣрађа о Народној ѣиблѣѿиѣци у Беоѣра-ду*. Књ. 2. 1881–1918, Београд 1991.
- Костић 1910: П. Костић, *Поменик манастира св. Тројице код Призрена*, Спомен-ник СКА XLIX (1910) 27–35.
- Костић 1928: П. Костић, *Црквени живѿѣ ѣравославних Срѣа у Призрену и ње-ѿовој околини у XIX веку (са усѣоменама ѣисца)*, Београд 1928.
- Младеновић 1980: А. Младеновић, *Зайиси из XVI, XVII и XVIII века у рукоѣи-сним књиѣама манастира Грачанице*, Археографски прилози 2 (1980) 201–218.
- Поповић 1997: Д. Поповић, *Средњовековне ѣећине – мисѣоснице у Призрен-ском крају – ѣрейходни сѣиашѣус исѣираживања*, Историјски часопис XLIV (1997) 129–152.
- Поповић 1998–1999: Д. Поповић, *Манастир св. Тројице Русинице – усѣони и разарања*, Историјски часопис XLV–XLVI (1998–1999) 31–48.
- Стојановић 1902–1926: Љ. Стојановић, *Сѣтари срѣпски зайиси и најѣйиси*. I–VI, Београд – Сремски Карловци 1902–1926.
- Стојановић 1903: Љ. Стојановић, *Кѣишалоѣ Нарodne ѣиблѣѿиѣке у Беоѣраду*. IV. Рукоѣиси и сѣтаре иѣишамѣиане књиѣе, Београд 1903.
- Суботин-Голубовић 1999: Т. Суботин-Голубовић, *Срѣско рукоѣисно наслеђе од 1557. ѿдине до среѣине XVII века*, Посеѣна издања САНУ, књ. DCXL, Одељење језика и књижевности књ. 51, Београд 1999.
- Цонев 1910: Б. Цонев, *Опис на рѣкописите и старопечатните книги на На-родната библѣѿотека в Соѣија*, Соѣија 1910.

THE MANUSCRIPTS OF THE MONASTERY OF THE HOLY TRINITY
OF RUSINICA IN THE VILLAGE OF MUŠUTIŠTE NEAR PRIZREN

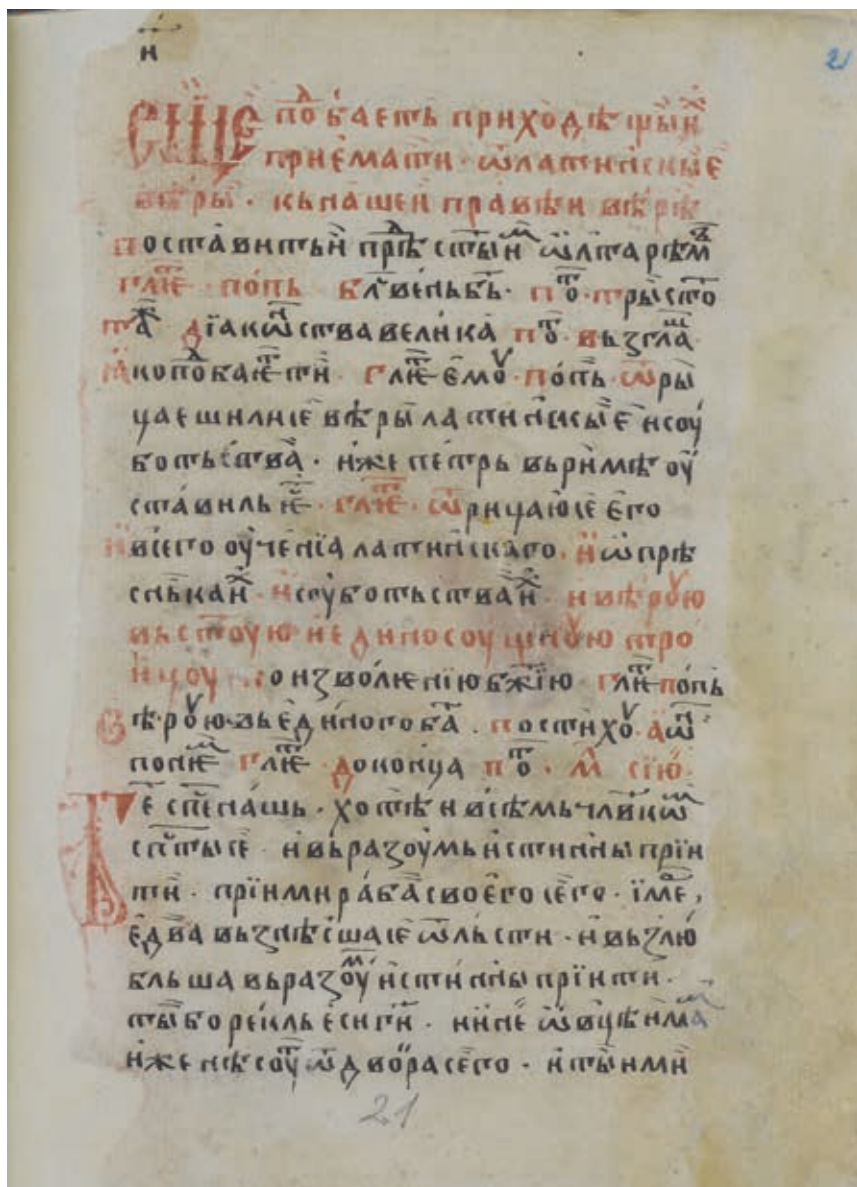
TATJANA SUBOTIN-GOLUBOVIĆ

The village of Mušutište near Prizren is mentioned for the first time in a historical source from 1307 – more specifically, the reference pertains to the church of St. Simeon in that village. The exact date when the monastery dedicated to the Holy Trinity of Rusinica was founded is unknown, but the earliest evidence of its existence is the monastery's beadroll, whose list of names begins in 1465. Written sources show that the monastery was active in the second half of the 16th century when monk Pahomije copied several books there. The monastery was abandoned in the 18th century and was repopulated as late as 1837, at the initiative of Aksentije Andrejević, the *hegoumenos* of the nearby monastery of St. Marko of Koriša. The fate of the monastery's manuscripts from the earlier period remains unknown, but in the 19th century, it acquired a number of manuscripts. The first reliable data about them comes from Ivan Stepanovich Yastrebov, the Russian consul in Prizren. Some of those manuscripts were brought to Belgrade and incorporated into the collection of the National Library. All were destroyed in the bombing of Belgrade on 6 April 1941. This paper is a contribution to our knowledge of the manuscripts copied at the monastery or donated to it at some point and could hence be said to represent an attempt to reconstruct the monastery's former manuscript collection. The data presented here has been collated from older literature. Only two manuscripts that once belonged to the Holy Trinity are known today: 1. Euchologion (Trebnik) and synaxarion from the last quarter of the 15th century (Museum of the SOC, Grujić Collection 3 I 67); 2. Panegyrikon from the 16th century, NBKM (Sofia) 443.

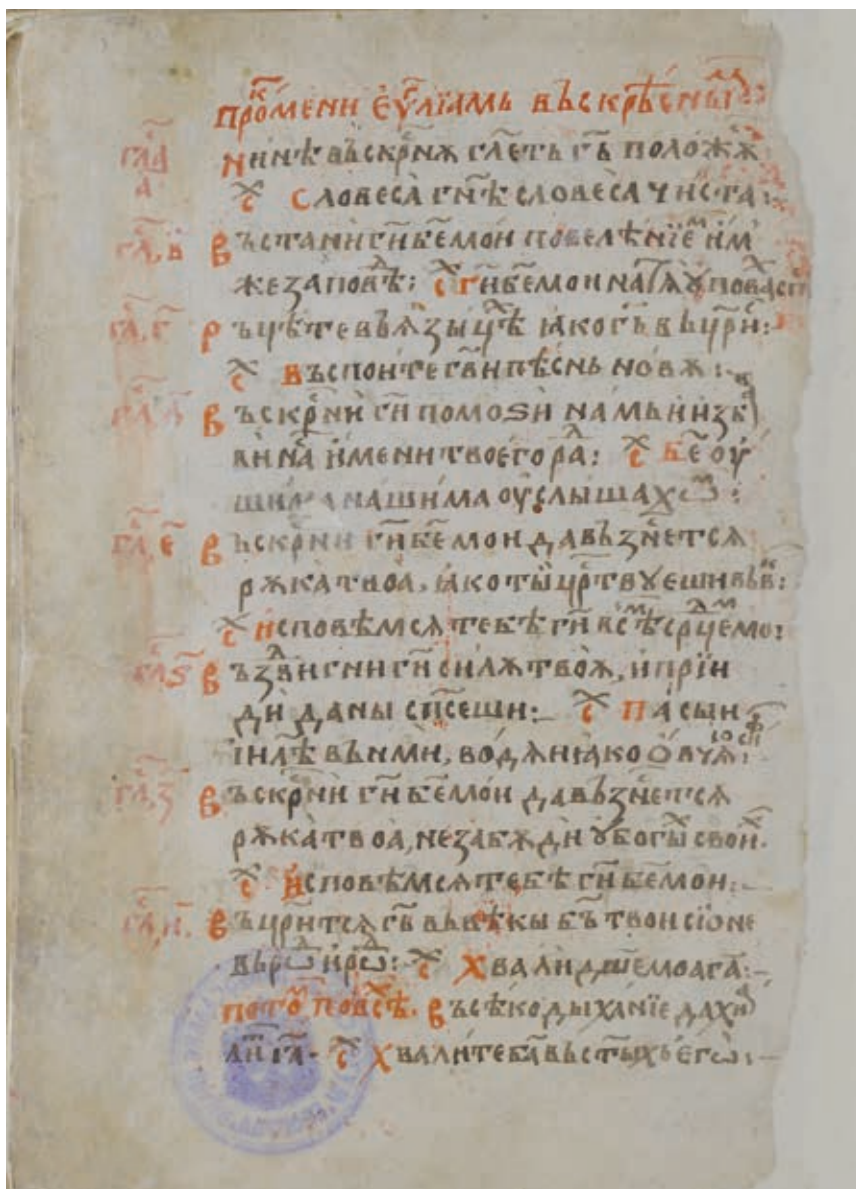
Key words: Monastery of the Holy Trinity of Rusinica, Prizren area, manuscripts, monk Pahomije, National Library, Belgrade

Сл. 1. МСПЦ, Грујић I 3 67, л. 1а

Сл. 2. МСПЦ, Грујић I 3 67, л. 21а

Сл. 3. МСПЦ, Групиѣ I 3 67, л. 118б

Сл. 4. МСПЦ, Грујић I 3 67, л. 119а

ЖЕНСКА ИМЕНА СЛОВЕНСКОГА ПОРЕКЛА У ПАРУСИЈИ (РС 110) ИЗ XIX ВЕКА*

ДРАГАНА НОВАКОВ**

Айспракти: У овој раду се анализира један посебан слој имена у рукописној књизи *Парусија*, која се чува у Одељењу за археографију Народне библиотеке Србије у Београду, под сигнатуром РС 110, а потиче из XIX века са простора Босне и Херцеговине. Овај поменик исписала је једна рука, а записе на маргинама писало је више писара дрзописним писмом. За ову прилику разматраће-мо само женска имена словенскога порекла у оквиру поменутога споменика. Циљ рада јесте утврдити њихово значење, мотивацију, као и број појава.

Кључне речи: женска имена, словенска имена, антропоними, рукописна књига, парусија

УВОД

Реч парусија¹ јесте грчка (Παρουσία) и има више значења, а једно од њих је и помен, тј. „црквени обред – онима који нису више на овој

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Центра за црквене студије: *Свети Сава у српској култури и духовности*, који реализује Одељење за светосавске студије у Нишу.

** Драгана Новаков, Државни универзитет у Новом Пазару, dragananovakov1@yahoo.com

¹ Парусија је дефинисана седмом тачком *Правила за монахе београдско-карловачког митрополита Вићентија Јовановића* од 8. до 19. маја 1733. године: *Парусија да поминајетсја по обичају Јерусалимском и Свјатија Гори во дних неделнија и во праздники Господскија и Богородичнија и сјатих имуштитих славословије великоје помињати же на Литургији на Јектенији рцем вси и на вечерњи великој на тојже Јектенији и на утрењи по славословији великом на Помилуј нас Боже*, о овој в. више у Пузовић 2012, 316; 2021, 34. У њиховој седмој тачки каже се да се милостиња обавезно уписује у манастирски протокол, у било ком облику да је дата. Затим се налаже монасима да на богослужењима уредно помињу имена приложника, в. више у Пузовић 2012, 310.

свету”.² У књигама манастирских приложника, али и у литератури овај назив се често замењује терминима *ѿменик*,³ *ѿроскомидија*,⁴ *оѿшѿи листѿ*, па и *зборник*. Љиљана Пузовић наводи да се срећу и називи *каѿасѿѿих* (*каѿасѿѿиѿ*),⁵ *ѿарусијник*, *ѿменик ѿарусијски*, *ѿол ѿарусијника*, *ѿефѿѿер*, истичући да је та недоследност приликом именовања, произвољност употребе и несклад између назива и садржине, посебно изражена у XVIII и XIX веку, а присутна широм српског културног простора.⁶ Поменути аутор предлаже за све поменичке књиге коришћење двају назива: *ѿменик* и *оѿшѿи листѿ*.⁷

² Давидов 1994, 5.

³ Поменици (*помѣнѣпѣнѣ*) – црквене, богослужбене књиге које су средњовековни српски писари састављали за потребе чинодејствовања свештеника у олтару цркве пре почетка Божанствене литургије (на светој Проскомидији) када се расподеђује евхаристијски хлеб на дискосу, улива вино у свети путир и помињу имена живих и упокојених хришћана (Даниловић 1999, 551). То је, заправо, зборник, парусија, са именима почивших и живих чланова владалачких породица српске средњовековне државе, српских светитеља, црквених достојанственика, монаха, монахиња, свештеника, ктитора, духовне и световне властеле, обичних мирјана, као и свих оних који су својим делима заслужили црквени помен, и јавно помињањани за време богослужења (Даниловић 1999, 551).

⁴ Меморисана имена, за која је братство упућивало молитве према општеутврђеним правилима, уписивана су у поменик, или проскомидију, односно „*liber commemorationis*” како је ова књига називана у каснијим латинским документима (Тимотијевић II, 2008, 106). Лексема *ѿроскомидија* јесте вишезначна и представља: место у олтару где се припремају дарови за Свету евхаристију; прикупљање прилога за манастир; сѧм прилог се назива *ѿроскомидија*, као и рукописна књига у коју су уписиване *ѿроскомидије*, тј. прилози се називају *ѿроскомидија* (Синдик 1998, 279; Пузовић 2018а, 257).

⁵ Лексема *оѿшѿи листѿ* и *каѿасѿѿиѿ* (*каѿасѿѿих*) могу се сматрати синонимима, јер се користе за назив књиге истог типа (Пузовић 2021, 38). Љ. Пузовић истиче да се ова лексема, пореклом из грчког језика, користила најчешће на Светој Гори у значењу *списак*, *руководствена књиѧа* (2021, 33).

⁶ Љ. Пузовић такође сматра да су сви поменути називи, који су бележени у самим рукописним књигама, руком писара, касније пренети у археографске описе и осталу стручну литературу, и то најчешће у изворном облику. Због тога је дошло до праксе да се за исти тип поменичке књиге користи неколико назива, који су често неодговарајући (Пузовић 2021, 31).

⁷ Пузовић 2021, 31.

НЕКОЛИКО НАПОМЕНА О РУКОПИСНОЈ КЊИЗИ

Рукописна књига заведена под називом *Парусија* (*Поменик*) Рс 110 припада Приновљеној збирци Одељења за археографију Народне библиотеке Србије и писана је брзописом 1858/1860. године. Споменик има 41 лист, писан је на папиру (вел. 165 × 105 мм) и на њему нема воденога знака.⁸

Према самој садржини, рукописна књига која је била предмет нашега истраживања, пре се може назвати општим листом,⁹ а не парусијом или помеником, како је заведена.¹⁰

Прво, општи лист се развио касније у односу на класичан поменик и они немају исти садржај и обим.¹¹ Друго, ако поменик има искључиво молитвено-црквени карактер,¹² који на почетку садржи неку врсту типског предговора, а одмах потом помене ктитора, чланова владалачких породица, сасвим је јасно да ту форму не испуњава рукописна књига о којој је у овоме раду реч, што показује први лист.

У прилог свему томе иде и чињеница да се осим топонима и презимена у овом споменику налазе подаци о великом броју добровољних прилога за манастир, који не постоје у поменицима. Ти подаци о приложницима чија су имена касније помињана на богослужењима уредно су бележени, а само прикупљање прилога од верника зове се

⁸ Станковић 1996, 256.

⁹ Љ. Пузовић истиче да се општи лист касније развио у односу на класичан поменик у XVII веку, а типичан је за XVIII век, те да се може сматрати и помеником манастирских приложника. Према мишљењу аутора, структура поменика је унапред утврђена, док је општег листа углавном произвољна. Поменик почиње уводом или предговором који садржи правила о уписивању у књигу, док их у општим листовима углавном нема. Уводни делови поменика временом постају краћи и једноставнији. Имена су уписивана у две или више колона, у чијим су заглављима писали одговарајуће називе. Поменици су исписивани у манастиру, без журбе, док су општи листови писани на терену, често у брзини, углавном тешко читљивим рукописом (Пузовић 2021, 31). С великом сигурношћу може се претпоставити да су, по повратку из писаније, монаси из општих листова преписивали имена приложника у манастирске поменике. То је посебно могло да буде правило у већим манастирима, чији поменици нису изношени из манастира, а у које су деценијама или вековима уписивана имена. Општи лист, као тип књиге који се може сматрати и помеником манастирских приложника, развио се касније у односу на класичан поменик (2021, 32).

¹⁰ Станковић 1996, 256.

¹¹ Општи лист садржи много више података (у описном облику) него поменик.

¹² Даниловић 1999, 551.

писанија.¹³ Поменути лексема забележена је и на листу 38, што можемо видети на слици бр. 2.

Није уобичајено да се имена приложника наводе у три или четири реда, као што је случај у овој рукописној књизи.

Осим имена приложника долазе подаци (не по правилу) о врсти и висини прилога за манастир, односно о његовој намени. Ти прилози давани су за покој душе чланова породице или за здравље живих, а најчешће и за једно и за друго: парусне жње 26',¹⁴ жњи 11, споменъ жњи 4, 80вхшн 21' и сл.

У новцу или роби давале су се различите ствари попут: 20 двката 38'; 5 = гроша 38;¹⁵ 2 осмака¹⁶ зовн 5'; шенце 38; ракне = 10 = ока 18;¹⁷ 3 шинника 3;¹⁸ 3 = године – кокврза 5'; вѣнѣннцѣ 31'; карапе 30'. Верници су уместо новца прилагали манастиру и домаћу стоку: зѣкѣн 16, юнца 11', писа вола 41, писа крѣка 41, писа ярца 39, писа янѣ 41, писа ярѣ 39, писа яне 41, писа овцѣ 41. Можемо приметити да у овим лексемама преовлађује словенска сточарска лексика, као што су: *во, јајње, овца, свиња* и сл.

Такође, записано је да ли је неко платио или остао дужан: ѣнѣо Карапѣтѣ дѣжанѣ 41, дѣжанѣ = попѣ = дѣвнѣ љазарѣ = ѣакѣ 86 гро = 10,¹⁹ ѣоснѣфѣ Гариѣтѣ дѣо 41, дѣто љѣфн 41, ннѣ писо 12 и сл.

Споменик је у основи писан народним, говорним језиком. Утицај књижевног језика, пре свега рускословенског, огледа се у ортографији, затим на фонетском и знатно мање на морфолошком плану. Основни део текста писала је једна рука, а разне забелешке исписане су српским

¹³ Љ. Пузовић истиче да су општи листови служили као једна врста бележнице за уписивање свих потребних података у писанији (2012, 309).

¹⁴ Примере из овога поглавља даваћемо онако како су написани.

¹⁵ Обрачунска јединица у XVIII веку био је грош од 40 пара или 120 аспри (Пузовић 2012, 317).

¹⁶ Наводећи мишљење Милана Влајинца, *Речник наших старијих мера*, Љ. Пузовић истиче да – осмак није представљао само једну, већ више старих мера. Среће се углавном као осми део вагана (мерова) или у износу од осам ока, а што би представљало 10,5–12,5 кг. (2018: 65).

¹⁷ Ока је мера која је била једна од главних обрачунских јединица, у нашим крајевима под турском влашћу, али и у суседним земљама. Права турска (цариградска, стамболска) износила је од 1,225 кг до 1,4 кг, с тим што је 1869. године турским законом фиксирана на 1,282,945 кг. (Пузовић 2018, 65).

¹⁸ У питању је одерак листа, који није нумерисан. Претпостављамо да је у питању л. 3. Шиник јесте запреминска мера за жито и ситне ствари, чија је величина могла да варира од 10 до 20 ока, а негде и више од 12 до 30 кг. (Пузовић 2018, 65).

¹⁹ Одерак листа, в. фусноту бр. 18.

народним језиком од стране више писара што потврђују следећи примери: лѣвннѣ посолантн 39, жнвн дѣца попова ѿбннѣца, Мннѣца б', шнлѣжѣ 28', ярнѣцѣ 28', кокѣрѣца 5', зѣвн 5' и сл.

Анализа елемената народног језика, занимљивих за проучавање дијалекатске ситуације у време кад је књига настала (середина XIX века), на подручју са којег писар потиче (Босна и Херцеговина),²⁰ заслужује посебну пажњу. Несумњиво је да су све културно-историјске прилике у Босни, које казују о духовном животу српског народа веома драгоцене. А један од тих важних извора јесте и рукописна књига која је предмет ове анализе.

Као и све парусије/поменици, и овај садржи, осим мушких и женских личних имена и одређени број топонима: село Браѡвнѣна 11', село Тнѡвнѣнѣ 28, село Бакнѣнѣ 28, село Бѡковнѣца 41, село Нѣдѣлнѣшта 41, село Тѡвнѣнѣцѣ 39', село Ракнѣно 32, 40', село Рашковнѣнѣ 39 и др. Наравно, сви су ови подаци веома важни за ономастичка истраживања. Но они су значајни и зато што пружају увид у шире просторе на којима су живели Срби, а не само у околини одређеног манастира.

Имена приложника писар је писао грађијом свога времена. Он, поред осталих, употребљава следећа слова: к: кѣтка 27, корѣнѣ 4'; ј: Јакшѣ 1', Мнѣнѣла 1; 8: 8ѣѣ 11, Кѣвнѣнѣ 1'; ѡ: ѡѣрѣна 4, ѡѡкѣ 9'; квадратно в: вѣдаѡа 7, Гѡвѣрѣ 22; ѣ: Мнѣтѣрѣ 28', Мѡмѣтѣнѣла 1' и др.

Сваки говор, такође, има своја правила замене старог вокала *јаѡи*. Стога можемо рећи да је главни писар ове рукописне књиге несумњиво ијекавац. Међутим, и остале писаре везујемо за ијекавско српско говорно подручје, а што потврђују следећи примери: лѣнѣкѣ 39, поднѣшатн 39, снѣно 5', ннѣсѣнѣ писалн 12, дѡнѣ ѡвѣѣ 28', ѡпнѣла 40' и сл. У целој рукописној књизи јавља се ијекавски рефлекс јата забележен у двосложним антропонимима Цѡнѣтѣ 19', Цѡнѣтѣнѣла 3, потом и у патрониму Цѡѣтѣнѣкѣ 11',²¹ а само у једном примеру долази екавски лик, Цѡѣтѣ 22. Икавски примери јављају се у имену Цѡнѣ 11, и топониму, село Бнѣлѣгѣ 28'.

Антропоним апелативног порекла, Дѣѡа 19', не долази са *јаѡом*, док се у изведеном мушком имену Бѣлѣнѣ 16, бележи.

²⁰ О херцеговачко-крајишком дијалекту, в. више у Ивић 2009, 17–38.

²¹ Име *Цѡѣѣѡи* регистровано је и у *Поменику манаѡѡиѡа Крке* (Крка 54), в. више у Новаков 2014: 86.

У неким примерима забележена је редукција вокала *и*, што је према Милораду Дешићу карактеристично за западнобосанске ијекавске говоре:²² *Милцѣ* 20', *ѣтрн* 38', али је забележена и редукција *у*, *кокѣрѣ* 5'.

Хаплоглогија је забележена у именици кукуруз, *кѣрѣ* 5, *кѣрѣ* 3. У РЈА Петар Будмани поставља питање да ли је ова лексема турска или словенска, али Петар Скок изводи *кукуруз* из турског *kokoroz*, а наводи и *куруза* као пример за хаплоглогију²³.

Метатеза као одлика наших народних говора констатована је и у проучаваном материјалу у лексеми, *намастѣ* 11'.

За *ћ* и *ђ* употребљава се традиционална графика *ћ*: *Мћѣ* 28, *Јћѣ* 2, *Јћѣ* 9', *Мћѣ* 28', *Нћѣ* 22, али у неким примерима она означава *џ*: *Бџћѣ* 6, *Ѕамаћѣ* 40.

Замена консонанта *ч* са *ћ* долази у примерима: *Ћапаѣ* 30', *џѣѣ* 16, *џѣѣ* 31', *џѣѣ* живи новог поѣтк[а] 4, поѣтак[а] писання 21', по ѣтрѣ пѣтѣ 38', *Ѕћѣ* 32, *Бћѣ* 25' и сл.

Међутим, у неким примерима графиче *ч* и *ћ* означавају *џ*: *Бџћѣ* 6, *Ѕамаћѣ* 40.

У многим примерима долази до редукције сонаната и консонаната. Овакве примере забележио је Драгољуб Петровић за змијањски говор,²⁴ а из нашега материјала имамо губљење консонанта *й* на почетку речи, *шѣнѣ* 38, потом *ѣ* и *в* у средини речи, *јѣ* 41, по ѣтрѣ пѣтѣ 38' и сл.

Записи

На предњем коричном листу са унутрашње стране брзописним словима пише: ... [?] да знати се кас[?]... [?] треѣ[?] нѣлѣнѣ денѣ [?] за подне пак дѣг[н?] пѣт преконоч трѣн пѣт свѣтра дан н нѣ[ю?]тра на свѣтог Прокопѣ...[?] за сѣн[?] да...[?]дѣ писѣ Јѣка...[?].

На задњем коричном листу са унутрашње стране налазе се пробе пера.

²² Дешић, 1976, 61.

²³ Скок 1972, књ. 2.

²⁴ Петровић 1973, 86.

ИЗ АНТРОПОНИМИЈЕ

Словенска имена²⁵ припадају индоевропској групи антропонима. Гледајући уопштено, можемо рећи да сва лична имена словенског порекла и њихова мотивација јесу посебно занимљива за анализу, јер је често и са малим бројем потврда народним именима својствена и велика варијантност.

Српска имена словенског порекла сачувала су, разуме се, углавном све семантичке категорије из прасловенског антропонимијског система.

Дакле, анализирана имена нису затворена у оквиру одређеног подручја, него чине део ширих, макролингвистичких ареала какав је општесловенски, односно балкански.

На основу увида у целокупну грађу могло се видети да је већи број мушких од женских имена, што је очекивано с обзиром на то да је реч о попису приложника, обвезника и њихових датих прилогâ, а носилац обавезе био је углавном глава породице, што упућује и на положај жене унутар породичне заједнице.

У овој рукописној књизи укупно има 1054 женских личних имена (њихових пуних облика и хипокористика), а од тога броја утврђено је да су 750 словенска.

Дакле, словенска имена (и мушка и женска) имају апсолутну доминацију у односу на антропониме хришћанског порекла. Та словенска имена несумњиво сведоче о превази словенске антропонимије (током XIX века) на територији Босне и Херцеговине са чијег терена су уписани бројни приложници.²⁶

Као најфреквентнија имена словенског порекла јављају се: *Сѣна*,²⁷ *Госѣава*, *Сѣоја* и *Савка*. Остала имена се бележе са мањим бројем потврда.

Према Милици Грковић име *Госѣава* изведено је од именице *ѣосѣ(а) + ава*, обично се давало деци рођеној око Богородичних празника

²⁵ Једина књига која се бави женским именима словенског порекла ауторке Марије Карплук, изашла је у Пољској 1961. године.

²⁶ Говорећи о фреквенцији хришћанских имена у околини Београда у XVI веку, Гордана Јовановић истиче како сеоско становништво удаљено од градских центара има најконзервативнију антропонимију, док су имена хришћанског порекла присутнија у градским и привредним центрима (1985, 211).

²⁷ Имена у делу који се тиче антропонимије даваћемо рашчитано словима данашње ћирилице, само са једном потврдом на одређеном листу, у номинативу, а не у акузативу како је најчешће у поменицима.

Мале и Велике Госпође,²⁸ док је име *Савка* изведено од мушког имена *Сав(а) + ка*.²⁹

Према семантичкој подели коју је у српској антропонимији начинила Милица Грковић,³⁰ из нашега материјала као најбројнију категорију издвајамо групу заштитних имена. Њихов најстарији слој чине самотворна имена која су се често надевала како би децу којој су давана штитила од урока и разних болести.

У оквиру ове групе издвајају се лична имена која у себи садрже корен глагола *сѣиѣи*, што значи да се давањем ових антропонима желело нешто зауставити. Вероватно су таква имена имала функцију да зауставе даље рађање женске деце, а настала су од глаголске основе *сѣиан-* и *сѣиој-* (од глагола *сѣиѣи*, *сѣиојѣи*): *Сѣианка* 8', *Сѣианица* 3, *Сѣиојана* 9'.

Име *Сѣиана* такође је најчешће словенско женско у два поменика из XVI/XVII века, а то су: *Поменик манастира Крушегола* МСЦП 240 (са 39 потврда), и *Поменик манастира Дечана* Деч 109 (са 105 потврда).³¹ И Домагој Видовић издваја овај антропоним као један од најучесталијих у крштеници жупе Видоње из 1805. године.³² Такође, он је утврдио да је удео женских народних имена у Видоњама знатно већи.³³

М. Грковић истиче да је половином XIX века српско национално осећање стављено изнад панславизма. А да су крајем XIX века код Срба нерадо узимана имена туђих ономастикона.³⁴

Сујеверје је у прошлости посебно било изражено, код свих народа. С обзиром на чињеницу да је морталитет деце био велики, именима овога типа желело се да се сачува живот и заштити здравље

²⁸ Грковић 1977, 238.

²⁹ Грковић 1977, 302. За име *Сава*, М. Грковић истиче да је календарско, порекла арамејскога (1977, 175), али смо ми женски антропоним (који представља изведено име) уврстили у категорију словенских, с обзиром на то да је веома често и да се осећа као народно.

³⁰ Грковић 1983.

³¹ О српским народним именима из ова три споменика в. више у Новаков 2019: 137.

³² Vidović 2014, 53.

³³ Он претпоставља да је то вероватно „zbog toga što njihovo nadijevanje nije bilo podložno 'patrijarhalnim zakonima' u onoj mjeri u kojoj su njima bila podložna muška imena i po kojima je prvi unuk dobivao ime po očevu ocu, a drugi po majčinu. Ženska su osobna imena u Vidonjama već u ranijim razdobljima pomodnija te su im čest izvor imena svetica koja su se nahodila u molitvenicima” (2014, 52).

³⁴ Грковић 2004, 64–65.

новорођенчета. То сујеверје истакао је и Вук Караџић у *Рјечнику*, поменувши име Живко: „Многи ово име дјечи зато надијевају, да би деца живјела. Гдјекоје жене кад питају за здравље мушкога дјетета, макар му како име било, кажу: „како ти је Живко?“³⁵

Групи заштитних имена са истом улогом могла су имати женска имена *Живана* 24' и *Досѣа* 25, створено од прилога доста.³⁶ Наиме, помоћу таквога имена родитељи су хтели да означе да је то последње дете, да више неће рађати.

Групи заштитних имена може се прикључити и име с глаголском основом *сѣѡј-* (од глагола *сѣѡјаѣти*), *Сѣамена* 27'.

Колико су имена словенскога порекла била у доминацији видимо по примеру деце свештеника (у рукописној књизи стоји *йойова*), која су имала народна имена - *Љубица* и *Милица* 8'.

Следи табеларни преглед бројчаних података о поједином личном имену, те заступљености оних најчешћих, која су се надевала деци током XIX века, односно у овој *Парусији*.

ред. бр.	име	број
1.	Стана	91
2.	Госпава	43
3.	Стоја	40
4.	Савка	39

Типу зоонимских имена припада антропоним *Вукана* 22, која такође убрајамо и у заштитна, јер су се таква имена надевала деци ради заштите од урока и болести. Међутим, оваква имена нису честа у овој рукописној књизи.

У богатој ризници словенских имена, издваја се биљни свет, који је према М. Грковић, веома распрострањен,³⁷ те је ова категорија из нашега

³⁵ Стефановић Караџић 1852, 158.

³⁶ Шимундић, 1978, 167. О заштитним именима в. више у Новаков 2017, 66-68, 78-80; 2017a.

³⁷ Грковић 1983, 37.

материјала бројна. Тако, на пример, са великим бројем потврда долази *Смиљана* 3, потом изведено име *Ружица* 27',³⁸ а затим и *Цвијетџа* 12.³⁹

Не би било погрешно тврдити да у суштини већина личних имена садржи неку нијансу профилактичког карактера. То не мора бити само исказивање праве заштите, него и жеље друге врсте (бити: *добар*, *млад*, *мио*, *весео*, *јорд* итд.). Дуго се веровало како становита имена штите дете од болести и урока, те је и заштитних имена било више. Међутим, одавно се престало мислити како име поседује заштитну моћ, али су таква остала у наслеђе, да је име будући знак детету, и да ће оно имати оне особине које одређени антропоним садржи.⁴⁰

Најбројнији придеви јесу они који указују на *мило* (*Милојка* 14, *Милоика* 2, *Милица* 21), *весело* (*Веселица* 23) и *јордо* дете (*Горда* 25), које ће такве особине красити кроз читав живот. А Лично име *Дева* 19', могло би означити *младосћ*.

Као теофорично, забележено је име изведено од корена *бож-*, *Божница* 23, које не долази с великим бројем потврда.

Општесловенска реч *Даница* 24' (звезда Зорњача) може бити назив неке словенске богиње. Ово име је, према мишљењу већине наших истраживача, настало према називу за јутарњу звезду Венеру, који је узет за лично име. Истина, М. Грковић оставља претпоставку да је „*Даница* била астрална богиња словенског пантеона”.⁴¹

Антропоними *Обрена* 19, *Обренија* 7', изведени су од мушког имена *Обрен* + *ија*, које је можда хипокористик од *Обрејен*, изведено од основе глагола *обрести* у значењу *наћи*.⁴²

У корпусу женских имена доминирају основна имена, а њима је забележено 57% приложница. Међутим, велики је удео жена записан

³⁸ За порекло личног имена *Ружа* – lat. *Rosa* Велимир Михајловић претпоставља контактни утицај, везу са „крсташким ратовима и постојањем Латинског царства, које се налазило у непосредном суседству српске феудалне државе” (1968, 224).

³⁹ Ово женско име је према В. Михајловићу прасловенског порекла и у прошлости је припадало типу најфреквентнијих имена. Исти закључак важи и за Срем у XVIII веку, где су антропоними са овом основом такође најбројнији (1968, 219). Љиљана Црепајац сматра, да без обзира на латинске преводе грчког оригинала *Флорус*, *Флоара*, порекло овога имена је вероватније идеоглотско, али да ваља узети у обзир и везу с празником *Цвети* (1979, 73).

⁴⁰ Новаков 2017, 78.

⁴¹ Грковић, 1977, 241.

⁴² Грковић 1977, 150, 289.

помоћу скраћенога имена (25,5%), а најмање је помоћу изведених имена (17,5%).

Од хипокористика издвајамо следеће: *Дома* 24, *Сѣана* 2, *Јока* 4, *Јања* 12, *Јеша* 12', *Слова* 24', *Сока* 13, *Сѣоја* 4' и сл.

Висока продуктивност хипокористичког суфикса -о бележи се код мушких имена: *Драћо* 16, *Зеко* 40, *Мило* 40', *Маћо* 16, *Пејо* 11', *Рисѣо* 16, *Сѣево* 11' и сл.

Словенска изведена имена најчешће се творе следећим суфиксима: -а, -ица и -ка.

Имена изведена суфиксом -а јесу бројна: *Анђа* 21', *Десѣа* 20, *Миѣира* 3, *Јања* 3', *Крисѣа* 19, *Рада* 18' и сл.

Суфикс -ица⁴³ је, према М. Грковић, и у вези с несловенским именима имао деминутивну улогу.⁴⁴ Из нашега материјала од антропонима с поменутих суфиксом твореном од мила, издвајамо следећа: *Веселица* 23, *Даница* 24', *Божница* 23, *Љубница* 4', *Милица* 21, *Ружница* 27', *Сѣаница* 25, *Аница* 3 и сл. Високом продуктивношћу код изведених имена одликује се -ка: *Босилка* 13, *Милојка* 14, *Миленка* 3, *Савка* 27, *Совка* 12' и сл. Народна имена настала моцијском творбом јесу имена попут: *Цвијеѣа* 12, *Сѣојана* 21.

Занимљиво је да у овом споменику не долазе сложена имена творбеног типа -слав, нити она с упрошћеним сегментом -сав.⁴⁵

ЗАКЉУЧАК

Парусија која је била предмет нашега истраживања богат је ономастички извор јединствен по томе што су њени писари (и главни и са маргина) у великом броју именских формула записали њихове изворне српске ликове, па је анализом могуће утврдити и творбене одлике тадашњег личноименог репертоара на овом простору где су живели Срби током XIX века.

⁴³ Српски моциони суфикс -ица (*-ika) прасловенског је порекла, и он је у српском и хрватском језику главни моциони суфикс, Ђорић, 1982, 20, а у *Поменику манастира Крушедола* један је од најбројнијих суфикса, Новаков 2017, 92.

⁴⁴ Грковић 1983, 96.

⁴⁵ Анализирајући средњовековни *Поменик нејојзної манастира Лийѣанске еѣискојѣ*, Владимир Поломац закључује – да је број женских сложених имена словенског порекла нешто нижи него мушких, те да је удео поменутих имена опадао, нарочито у градским срединама и у властеоском staleжу (2010, 36).

Забележена грађа у овој *Парусији* показала је значајну превласт женских имена словенскога порекла над хришћанским, а међу њима највећи број имена заштитнога карактера. То указује да су на простору Босне и Херцеговине током XIX века давана народна имена словенскога порекла, те да Српска православна црква није утицала на смањење удела поменутих антропонима.

Као најфреквентнија имена издвајају се: *Сѣана*, *Госѣава*, *Сѣоја* и *Савка*. Најчешћа су пуна имена, затим долазе хипокористици и на крају изведена, док сложених имена нема.

На основу целокупне грађе закључили смо да је велика продуктивност хипокористичког суфикса код мушких имена *-о*, а код женских *-а*, *-ица* и *-ка*.

А саме културно-историјске прилике у Босни и Херцеговини (исписане на листовима оваквих споменика) казују много о животу српскога народа на овом простору, и веома су драгоцене. Један од тих извора јесте и рукописна књига којој смо овде посветили пажњу.

ЛИТЕРАТУРА

- Грковић 1977: М. Грковић, *Речник личних имена код Срба*, Београд.
- Грковић 1983: М. Грковић, *Имена у дечанским хрисовулама*, Нови Сад.
- Грковић 2004: М. Грковић, *Историјски љути српској именослова*, Предавања из историје језика, Нови Сад 2004, 43–69.
- Дешић 1976: М. Дешић, *Зайагнобосански ијекавски јовори*, Српски дијалектолошки зборник књига XXI, Београд.
- Давидов 1994: Д. Давидов, *Парусија*, Суботица–Београд 1994.
- Даниловић 1999: Д. Даниловић, *Поменици*, Лексикон српског средњег века, Београд.
- Ивић 2009: П. Ивић, *Српски дијалекти и њихова класификација*, прир. С. Ремеџић, Сремски Карловци – Нови Сад 2009.
- Јовановић 1985: Г. Јовановић, *Хришћанска имена у околини Београда њочетком XVI века*, Zbornik referata i materijala V jugoslovenske onomastičke konferencije, Sarajevo 1985, 207–216.
- Стефановић Караџић 1852: В. Караџић Стефановић, *Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*, Беч 1852.
- Михајловић 1968: V. Mihajlović, *Neki problemi semantike naših ženskih imena*, Прилози проучавању језика 4 (1968) 209–226.
- Новаков 2017: Д. Новаков, *Имена Поменика манастира Крушедола*, Београд 2017.
- Новаков 2017а: Д. Новаков, *Зашићени имена у дечанском Поменику (1595–1938)*, Археографски прилози 39 (2017) 137–148.
- Новаков 2019: Д. Новаков, *Најчешћа српска народна имена Поменика манастира Крушедола и Поменика манастира Дечана*, Археографски прилози 41 (2019) 131–144.
- Петровић 1973: Д. Петровић, *О јовору Змијања*, Нови Сад 1973.
- Поломац 2010: В. Поломац, *Неколико најомена о личним именима у Поменику њеознајој манастира Лиљанске епископије*, Проблеми на балканското и славянското езикозание, 14–15 ноември 2008 г, 226–243.
- Пузовић 2012: Љ. И. Пузовић, *Писанија монаха манастира Дечана у XVIII веку на љимеру Ојшћее листа (Дечани 154)*, Дечани у светлу археографских истраживања (прир. Т. Суботин–Голубовић), Београд 2012, 309–335.
- Пузовић 2018: Љ. И. Пузовић, *Хиландарска писанија 1709*, Зборник Матице српске за историју 97/1 (2018) 53–68.

Пузовић 2018а: Љ. И. Пузовић, *Прикупиљање писаније према Каластиху манастира Хиландара* (Бр. 521): Прилози историји српске цркве и народа крајем XVII и почетком XVIII века. Отисак из публикације *Scala paradisi*. Академику Димитрију Бојановићу у спомен: 1986–2016 (Словенски и српски средњи век / Српска академија наука и уметности, Одељење језика и књижевности, Старословенски одбор; књ. 1, Београд (2018) 239–263.

Пузовић 2021: Љ. И. Пузовић, *Књије за уписивање црквених прилога из Библиотекe српске православне епархије Будимске у Сентандреји*, Археографски прилози 43 (2021) 27–80.

РЈА 1880–1882–1976: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, I–XXIII.

Синдик 1998: Н. Р. Синдик, *Карејска проскомидија*, Хиландарски зборник 10 (1998) 279–298.

Скок 1971–1974: Р. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb, I–IV: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Станковић 1996: Р. Станковић, *Приновљене рукописне књије Народне библиотеке Србије. Водени знаци и датирање*, Археографски прилози 18 (1996) 253–351.

Тимотијевић 2008: М. Тимотијевић, *Манастир Крушедол*, I–II, Београд 2008.

Ђорић 1982: Б. Ђорић, *Моциони суфикси у српскохрватском језику*, Београд.

Црепајац 1979: Љ. Црепајац, *Прилози проучавању јрчких модела српскохрватске антиројонимије*, Ономатолошки прилози, САНУ. Одељење језика и књижевности. Одбор за ономастику, књ. I, Београд 1979, 69–74.

Шимундић 1978: М. Šimundić, *Motivacija prostih osobnih imena u nas*, Posebni otisak iz časopisa *Onomastica Jugoslavica* 7 (1978) 165–175.

Karpluk 1961: М. Karpluk, *Słowiańskie imiona kobiece*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1961.

Vidović 2014: D. Vidović, *Zažapska onomastika*, Zagreb 2014.

FEMALE NAMES OF SLAVIC ORIGIN IN THE *PAROUSIA* (MS 110)
FROM THE 19TH CENTURY

DRAGANA NOVAKOV

The paper analyzes a specific layer of names in the *Parousia* manuscript created in the 19th century in the territory of Bosnia and Herzegovina and now kept at the Department of Archaeography of the National Library of Serbia (Ms 110). The commemoration book was written by one scribe, and the notes on the margins were penned by several scribes in cursive. This paper looks exclusively at the female names of Slavic origin in this document, leaving others for another occasion, and aims to determine their meaning, motivation, and number of appearances.

Key words: female names, Slavic names, anthroponyms, manuscript books, parousia

Сл. 3. Парусија, Рс 110, л. 7'–8

НАУЧНИ ЖИВОТ

МЕЂУНАРОДНИ НАУЧНИ СКУП
У ЧАСТ ЛИДИЈЕ ПЕТРОВНЕ ЖУКОВСКЕ
(МЕЖДУНАРОДНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ ПАМЯТИ ВЫДАЮЩЕГОСЯ
ФИЛОЛОГА-СЛАВИСТА XX В. А. П. ЖУКОВСКОЙ:
К 100-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ)

Љиљана И. Пузовић*

Међународни научни скуп у част стогодишњице рођења истакнутог филолога-слависте Лидије Петровне Жуковске (1920–1994) одржан је 17. и 18. маја 2022. године у Москви, у просторијама Руске државне библиотеке. За учеснике који нису били у могућности да присуствују уживо омогућено је учешће путем интернета. Првобитно је планирано да скуп буде одржан 2020, али је због пандемије одложен за две године.¹

Конференцију је организовало Одељење за рукописе Руске државне библиотеке у Москви. На конференцији су учествовали стручњаци из петнаест установа из Русије и иностранства, и то: из Руске државне библиотеке (РГБ), Института за руски језик Руске академије наука (РАН), Новосибирског државног универзитета, Новосибирског државно-националног истраживачког универзитета, Северног (арктичког) федералног универзитета, Балтичког савезног универзитета „Имануел Кант”, Московског државног педагошког универзитета, Московског државног психолошко-педагошког универзитета, Института за славистику РАН, Уралског федералног универзитета, Абхаског државног универзитета (Абхазија), Минског државног лингвистичког универзитета (Белорусија), Националног и Каподистријског универзитета у

* Љиљана И. Пузовић, Одељење за археографију, Народна библиотека Србије, Београд, ljiljana.puzovic@nb.rs

¹ <https://www.rsl.ru/ru/all-news/otchet-o-provedenii-mezhdunarodnoj-konferenczii-pamyati-vydayushhegosya-filologa-slavista-xx-veka-l-p-zhukovskoj> (приступљено 8. 2. 2023).

Атини (Грчка), Берлиц школе језика у Јерусалиму (Израел) и Народне библиотеке Србије (Србија).

На почетку скупа, учесницима конференције поздравним говором обратиле су се Јевгенија Е. Вишневскаја, начелница Одељења рукописа РГБ и Ирина С. Скрипкина, заменица директора специјализованих одељења РГБ-а. Након обраћања, приступило се излагањима, распоређеним у четири секције, по две у дану. Идеја организатора била је да се на скупу расправља о четири основне теме које су чиниле саставни део научног опуса Лидије П. Жуковске: историја руског књижевног језика, текстологија и језик споменика словенске писмености, проучавање споменика старе руске књижевности и опис споменика словенске писмености.

Модератори првог заседања били су Александар М. Камчатнов и Галина С. Баранкова, а у сесији је било осам саопштења с девет аутора. Најпре је, као модератор, говорила Галина С. Баранкова (Институт руског језика РАН, Москва), на тему „Лидия Петровна Жуковская: биография и научная деятельность”, а затим је Василиј В. Калугин (Институт руског језика РАН, Москва) изложио реферат под насловом „Языковая редакция Толковых Пророчеств и ‘простота’ книжного языка в русской литературе XVI в.” Други модератор сесије Александар М. Камчатнов (Московски државни педагошки универзитет) имао је коауторски рад с Владимиром М. Владимировичем (Институт филозофије РАН, Москва) под називом: „Сюжет о Малкатошке в Палейном апокрифе о царе Соломоне.” Следило је укључење Леонида Г. Панина (Новосибирски државни универзитет, Новосибирск) путем видео-позива који је изнео резултате свог рада у саопштењу под називом: „О языке Мучения св. Параскевы Пятницы по списку Торжественника из собрания Тихонравова № 185 Российской Государственной Библиотеки.” Након њега, скупу се обратила Марина С. Крутова, доктор филолошких наука, главни палеограф сектора набавке, прегледа и описа рукописа РГБ и једна од организатора скупа, с темом: „Об архиве Л. П. Жуковской (Ф.860)”, а потом Елена В. Державина (Институт руског језика РАН, Москва) с радом: „Лидия Петровна Жуковская и Ольга Александровна Державина: научное сотрудничество.” Из Калининграда се јавила Татјана Г. Попова (Институт хуманистичких наука Балтичког федералног универзитета „Имануел Кант”) и презентovala рад: „Концепт ‘кротость’ в Лествице Иоанна Синайского (на материале рукописей первого славянского перевода)”. На крају ове сесије,

учесницима се обратила Лариса В. Ненашева (Северни (Арктички) федерални универзитет „М. В. Ломоносов“, Архангелск) са саопштењем: „Пролог сентябрьской половины конца XV в.”

Након паузе, започела је друга сесија, с модераторима Игором И. Калигановим и Маргаритом И. Чернишевым. Први излагачи били су Владан Тријић и Љиљана Пузовић, (Народна библиотека Србије, Београд) који су се путем видео-позива обратили скупу са саопштењем: „Собрание Радослава М. Груича и его археографическое описание.” Након њих, свој рад под насловом „Проблемы исследования языка ‘Остромирова евангелия’ в концепции Л. П. Жуковской” изложила је Софија И. Јорданиди (Институт руског језика РАН, Москва). Следило је саопштење Игора И. Калиганова (Институт словенских студија РАН, Москва) на тему: „Болгария и болгары в русских рукописных и старопечатных книгах XI–XVII вв.” Преко видео-позива обратила се Љубов В. Левшун (Мински државни лингвистички универзитет, Минск) и презентовала рад под насловом: „Эмотивный анализ как инструмент критики текста (на материале Жития прп. Евфросинии Полоцкой).” Потом се из Новосибирска укључила Олга Г. Штеглова (Новосибирски државни национални истраживачки универзитет) са излагањем: „Об исследовании Стишного Пролога в трудах Л. П. Жуковской”. Уследило је саопштење Људмиле В. Долгушине (Новосибирски државни универзитет, Новосибирск): „Об одном неизвестном грецизме в тексте Изборника 1073 г.”, а на крају сесије скупу се обратила Маргарита И. Чернишева (Институт руског језика РАН, Москва) са рефератом: „Изборник 1073 года: лингвистические и историко-культурные заметки”.

Након завршених сесија, учесницима је уприличено стручно вођење кроз изложбу, која је отворена поводом конференције у Румјанцевој сали Пашковог дома под називом: „Жуковская Лидия Петровна – выдающийся филолог-славист XX в.: на материале архивного фонда ОР РГБ”.

Другог дана конференције одржане су преостале две сесије. У трећој сесији модератори су били Ирина В. Дергачева и Ирина И. Макејева. Прво двоје излагача, излагали су онлајн: Нина Л. Панина (Новосибирски државни универзитет, Новосибирск) на тему „Лицевая традиция Книги о иконе Богоматери Одигитрии Тихвинской” и Татјана С. Борисова (Национални и Каподистријски универзитет у Атини) на тему „Акафист Богоматери в восточнославянских списках XV–XVI вв.: к вопросу о существовании русской редакции.” Модератор

сесије Ирина В. Дергачева (Московски државни психолошко-педагошки универзитет, Москва) изложила је саопштење под насловом: „Синодики второй промежуточной редакции.” Након ње, путем видеопозива из Београда, скупу се обратила Миланка Убипарип (Народна библиотека Србије) с темом: „Сербско-славјански октоих. Перспективы археографического описания.” Потом се из Новосибирска јавила Олга Д. Журавель (Новосибирски државни универзитет) и презентovala рад: „Искусство красноречия в проповедях Андрея Денисова.” Уследио је реферат другог модератора сесије, Ирине И. Макејеве (Институт руског језика „В. В. Виноградов” РАН, Москва) под насловом „Сказание о Никейском соборе’ в русской письменности.” Из Јерусалима се видео-позивом обратила монахиња Екатерина (Елена В. Копил), сестра Горњенског женског манастира, сарадница Руске духовне мисије у Јерусалиму, чијим је излагањем под насловом: „История и описание Святой Земли’ иерусалимского патриарха Хрисанфа (Нотары): главы 19–21 в греческом оригинале и в переводе архимандрита Леониды (Кавелина)”, завршено треће заседање конференције.

Четвртм, уједно и последњом сесијом скупа председавали су Марина С. Крутова и Ана Е. Родионова. На почетку сесије, из Сухумија се обратила Људмила Б. Марганија (Абхаски државни универзитет) с излагањем: „Средства выражения художественных форм внутренней речи в философской сказке Ф. Искандера ‘Кролики и удавы’”. Уследило је предавање Саре Нешер (Берлиц школа језика, Јерусалим) на тему: „Древние библейские еврейские корни – следы в кавказских языках”, а потом онлајн излагање Татјане И. Заворине (Новосибирски државни универзитет, Новосибирск): „Роль ‘Риторики’ Иоанникия Галатовского (1659–1660 гг.) в истории церковного красноречия”. Следило је саопштење Наталије А. Кулеве (Институт руског језика „В. В. Виноградов” РАН, Москва) на тему: „Переводное житие священномученика Власия Севастийского в истории русской книжности”, а потом онлајн обраћање Алексеја И. Поповича из Јекатеринбурга (Уралски федерални универзитет) под насловом: „Неизвестная проповедь Стефана Яворского о ‘немом и глухом духе’: поэтика и приемы воздействия”. Последњи излагач на конференцији била је Ана Е. Родионова (РГБ, Москва), с темом: „Л. П. Жуковская как педагог и ученый глазами молодого специалиста”.

За два дана, учешће на конференцији узело је укупно 67 на-учника различитих профила, 37 првог и 30 другог дана. Извештаји

учесника обухватили су широк спектар археографских, богословских и историјских тема, затим тема из области опште лингвистике, руско-словенског и савременог језика, као и из домена руско-јужнословенских веза и односа. Посебно су драгоцене сећања старијих колега на Лидију Петровну Жуковску, која су додатно осветлила њену личност и научну делатност. Закључак је био да се проучавање словенског и византијског рукописног наслеђа наставља у најбољим традицијама истакнутих истраживача XIX–XX века, којима је припадала Лидија Петровна Жуковска, као и да би конференције у њену част требало редовно одржавати.

АРХЕОГРАФСКИ ПРИЛОЗИ

Зборник радова Одељења за археографију

Народне библиотеке Србије

ARCHEOGRAPHICAL PAPERS

Review of the ARCHEOGRAPHICAL DEPARTMENT

NATIONAL LIBRARY OF SERBIA

ИЗДАВАЧ

Народна библиотека Србије

PUBLISHER

NATIONAL LIBRARY OF SERBIA

ЛЕКТУРА И КОРЕКТУРА

Драгана Перуничћ

PROOFREADER

DRAGANA PERUNIČIĆ

ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК

Мирослав Лазич

PUBLISHING EDITOR

MIROSLAV LAZIĆ

ШТАМПА

RETRO PRINT, БЕОГРАД

PRINTED BY

RETRO PRINT, BELGRADE

ТИРАЖ

300 примерака

CIRCULATION

300

Публикације за размену и рукописе за штампу
слати на адресу:

Народна библиотека Србије

Одељење за археографију

(за Археографске прилоге)

Скерлићева 1, 11000 Београд

e-mail: vladan.trijic@nb.rs

Please, send original texts and/or publications
intended for exchange to the following address:

Narodna biblioteka Srbije

Odeljenje za arheografiju

(za Arheografske priloge)

Skerlicева 1, 11000 Beograd

e-mail: vladan.trijic@nb.rs

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

09(497.11)

АРХЕОГРАФСКИ прилози : зборник радова Одељења за
археологију Народне библиотеке Србије / главни и одговорни
уредник Владимир Пишталo ; уредник Татјана Суботин-Голубовић.
– [Штампано изд.]. – 1979, бр. 1– . – Београд : Народна библиотека
Србије, 1979– (Београд : Retro print). – 23 cm

Друго издање на другом медијуму: Археографски прилози (Online) =
ISSN 1452-2233
ISSN 0351-2819 = Археографски прилози (Штампано изд.)

YU ISSN 0351-2819
UDK 091